

14396
SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Симон Наріжний

643 II.5.

Дѣйствія презѣльной брани

ПРАГА 1938
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Симон Наріжний

Дѣйствія презѣльной брани

ПРАГА 1938
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

21.14346

229969

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244188

V. Ukr. museum

Дѣйствія презѣльной брани

(Літопис Григорія Грабянки).

Література предмету. Видання й списки Грабянчиного літопису. Його зміст. Джерела, мова й природа. Помилки в літопису. Значіння Грабянчиного твору. Московська установка автора. Його відношення до окремих історичних діячів. Відношення до Поляків та Жидів. З поглядів автора на соціально-політичні та церковні справи. Релігійність автора. Легендарний елемент в літопису. Географічно-політична термінологія автора. Описи військових подій в літопису. Питання про авторство.

Про літопис Григорія Грабянки маємо в історичній літературі кілька більших і менших статей та заміток. Найдавнішою є студія Ів. Самчевського, що за його редакцією Київська Временна Комісія для розбору давніх актів видала Грабянчин літопис р. 1854.¹⁾

На це видання М. Максимович опублікував р. 1855. у Москвитин-і (т. V) критичне „Извѣстіе о Лѣтописи Григорія Грабянки . . .“, передруковане потім і в його Собр. Соч. (т. I, ст. 217—230). М. Максимович висловлювався з приводу Грабянчиного літопису, як і з приводу самого „літописця-полковника“, також і в інших своїх статтях, особливо ж в Листах про Б. Хмельницького.

В тому ж 1855 р. в Журналі МНІПр. появилася рецензія на київське видання Грабянки, підписана ініціалами А. П. Цей рецензент не визнавав Грабянчиної праці за літопис, лише за історичний твір.²⁾

Пізніше про літопис Грабянки писав Г. Ф. Карпов, головню в своєму „Критическом обзорѣ источников . . .“ (1870) і „Началѣ исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго“ (1873). В цих працях Карпов дав багато ґрунтовних уваг про твір Грабянки. Його погляди й оцінку Грабянчиного літопису прийняли і в значній частині повторювали й пізніші дослідники (як В. Іконніков, Д. Багалій). Карпов перший підніс значіння літопису Грабянки як літературного пам'ятника поглядів його автора й тогочасної доби взагалі. Цей історик підкреслив, що в Грабянку маємо фактично не літопис, а літературно оброблену історію. Всупереч вищезгаданому рецензентові А. П., який признавав Грабянчин твір за цінне історичне джерело, Карпов зовсім не високо ставить Грабянку як джерело й місцями навіть досить жорстоко критикує його.

Деякі уваги про літописну працю Гр. Грабянки можна знайти й у М. Костомарова, який уважав літопис Грабянки за компіляцію з різних книг і рукописів.³⁾ Сам Костомаров, хоч і вважав Грабянку за другорядне історичне джерело, але дуже багато користувався з цього твору, особливо для перших видань свого Богдана Хмельницького.

¹⁾ Повний титул цього видання: „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкаго, Гетмана Запорожскаго, съ Поляки, за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ и Кавѣмира, въ року 1648, отправаватися начатою и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкаго неоконченною, въ разныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанног, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдѣтельства утвержденная. Року 1710.“ Предисловіе Ів. Самчевського до цього видання на ст. III—XXIX.

²⁾ Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1855, т. 89, ст. 21—26.

³⁾ Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XII.

Володимир Антонович уважав, що праця Грабянки не є літописною, а є спробою прагматично викласти події. Але в своєму курсі про джерела до української історії В. Антонович присвячував літописові Грабянки небагато уваги.

Ще пізніше про літопис Грабянки писав Ол. М. Лазаревський в Київській Старині.⁴⁾ Про мову Грабянчиного літопису дещо дав П. Житецький в своїй праці про Енеїду Котляревського (Київ, 1900). Деякі цікаві згадки про літопис Грабянки можна вичитати в листах П. Куліша до О. Бодянского.⁵⁾

Окремий розділ, багатий бібліографічними вказівками, присвятив літописові Грабянки акад. В. Іконніков у своєму великому Опыт-і Русской Исторіографіі (т. II, кн. 2, ст. 1572—1582). В літературі про літопис Грабянки праці Іконнікова належить видатне місце.

В останніх роках про Грабянчин літопис писали ще такі автори: акад. М. Грушевський, проф. Д. Дорошенко, М. Возняк, акад. Д. Багалій і М. Горбань.

Свої погляди на літопис Грабянки М. Грушевський висловив первісно у примітці до 2 ч. VIII т. своєї Історії України-Руси (Київ — Відень, 1922 р., ст. 205—206); а в останній час розвинув їх у своїй статті „Об украинской исторіографіі XVIII в.“⁶⁾ М. Грушевський вважає, що літопис Грабянки не має для історії Хмельниччини сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний.

Проф. Д. Дорошенко в Огляді української історіографії (Прага, 1923 р.) коротко говорить про джерела, зміст і видання, а також подає деякі дати з життя самого Грабянки.

Михайло Возняк в II ч. III т. своєї Історії української літератури (Львів, 1924, ст. 385—388) на кількох сторінках зупиняється на Грабянці, як повістареви-історикові Хмельниччини; говорить про поширеність твору Грабянки, про його джерела; подає деякі біографічні матеріали про автора й наводить дещо з самого літопису.

Значно докладніше про все це викладає в своїй історіографічній праці акад. Д. Багалій.⁷⁾ Грабянці присвячено в ній цілий семей розділ (ст. 30—50), а при кінці подано ще й 4 уривки з самого літопису (всі з київського видання 1854 р.): 1) Сказаніє о розличнихъ бранехъ и оружїи козацкомъ и о пищи ихъ; 2) Характеристика Богдана Хмельницького; 3) О приходѣ воеводъ во всѣ города Малороссійскіє і 4) Откуда Палѣй повсталъ повѣсть. У своєму нарисі акад. Багалій висвітлює питання про видання Грабянчиного літопису, його джерела, життя самого Грабянки, його світогляд і відношення до різних історичних діячів, значіння літопису в історіографії і його оцінку та мову. Нарис Багалія можна вважати останнім словом науки що до Грабянчиного твору. Цей нарис є де в чому ширший від Іконнікового, але ні в своєму бібліографічному апараті, ні в змісті Багалій не подає по суті чогось нового. До тогож в книжці Багалія трапляються друкарські помилки, особливо в хронології,⁸⁾ не згадано зовсім про цензурну заборону двох сторінок у виданні Київської Комісії 1854 р. і про видрукування їх пізніше Ол. Лазаревським у Київській Старині.

⁴⁾ „Опущенная въ печати страница изъ Лѣтописи Грабянки“. Киевская Стар., 1894 р., т. 47, ст. 297—300; „Къ вопросу о Грабянчиной Лѣтописи“. Киев. Стар., 1897 р., т. 56, ст. 41—42.

⁵⁾ Видруковані в Киев. Стар., 1897 р., т. т. 58 і 59.

⁶⁾ В Известиях Академии Наук СССР, 1934 р., № 3, ст. 215—223.

⁷⁾ Нарис української історіографії: Джерелознавство, вип. 2. У Києві, 1925 р.

⁸⁾ Напр., рік видання літопису Туманським поставлено 1783. — ст. 30, хоч там же й 1793 р.; дата листа Куліша до Бодянского на ст. 31. зазначена 1864 р., замість 1816-го.

Після виходу книжки Багалія коротку замітку про Грабянку подав ще М. В. Горбань, як гасло в Большой Советской Энциклопедии, з зазначенням там і головнішої літератури. Та для повноти треба згадати ще замітку-гасла про Грабянку в рос. Енциклопедичному Словникові й Новому Енциклопедичному Словникові Брокгауза-Евфрона й инш. подібних виданнях. Про самого Г. Грабянку найдокладніші відомості містить „Малоросійській Родословникъ“ В. Модзалевського.

Нарешті в самий останній час на сторінках Известий петербурзької Академії Наук появилася згадана вже стаття акад. М. Грушевського про українську історіографію XVIII в., присвячена головно праці Грабянки. З неї довідуємося, що М. Грушевському в останній час доводилося багато займатися пам'ятниками української історіографії XVII—XVIII ст. ст., і то — як в аспекті чисто історичному, так і в історично-літературному. Виклад про висліди цих своїх занять М. Грушевський залишав на далі — він, мабуть, так і лишився не здійсненим! — в тій же своїй статті автор поділився лише деякими загальними враженнями і спостереженнями що до Грабянки. Вони тим цікавіші, що М. Грушевський підходить до Грабянки з ширшим розглядом — оцінює його в зв'язку з іншими тогочасними пам'ятниками, особливо ж з т. зв. козацькими літописами. Останні він називає творами знаменитого „сословія військових канцеляристів“, вихованого Київською Академією. Ці діячі — військові канцеляристи — своїми літературними працями підготовляли національне відродження українське XIX в.

М. Грушевський пригадує, що в представників київської вченості XVI—XVIII в.в., в їх відношенні до козацтва та його верхів, помітне значне хитання. Феофанова ієрархія (митрополит І. Борецький і инш.), обов'язана допомозі козацтва, рахувалася з його бажаннями й потребами. З того часу маємо кілька пам'яток Київської Школи, творених в аспекті української козащини (як знаменита Протестація, Вірші на смерть П. Сагайдачного і инш.). Навпаки, ставленики Володислава IV (митрополит П. Могила і инш.) відмежовувались від козацьких аспірацій і виявляли лояльність до шляхетської Речі-Посполитої. На позиції вірнопідданих лишилися ці вчені духовні не тільки під час менших рухів козацьких, а навіть і за повстання Б. Хмельницького. Тільки коли вже козацтво набуло рішачого значіння в Краю, київська ієрархія була змушена з цим рахуватися; але й тоді вона лишилася сама по собі — її політика часом сходилася з політикою Війська Запорозького, часом розходилася. І тільки згодом, коли новий суспільний устрій укріпився, київська академічна корпорація задекларувала бажання піддатися під протекторат Війська Запорозького і віддати йому на службу своїх муз. Сталося це аж за гетьманування Ів. Самойловича, а часи Мазепи були кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценатства. Але тісного щирого союзу й тоді не витворилося. Київська ієрархія й школа дуже легко зреклися свого патрона і свої панегирики та компліменти замінили хулою та прокляттями. Це — каже М. Грушевський — не могло зробити доброго враження на козацьку інтелігенцію.

Академічні кола — читаємо далі в тій же статті М. Грушевського — взагалі не виявили належної уваги до потреб і настроїв козацької інтелігенції також і в історичному обґрунтуванні її політичних аспірацій. В Синописі виявилася повна безучасність київських академічних кол до історичних дезидератів козацької старшини: в усіх своїх виданнях Синопис замовчав героїчну боротьбу українського козацтва й навіть з'їгнував саме козацтво, як факт місцевого історичного життя. Навіть академічні літератори часів Мазепи не заповнили цієї прогалини; це зауважив ще Феофан Прокопович і в своїй реториці закликав присвячувати більше уваги оте-

чественій історії, бо вона спотворена в польських творах. Та його поради не мали помітних наслідків.

І от в цей час — каже далі М. Грушевський, — ніби стративши надію на київську академічну корпорацію, беруться за історіографію виховники Київської Академії з знаменитого „Сословія військових канцеляристів“, що стало предметом гордощів для пізніших українських патріотів. Ці військові канцеляристи після упадку Мазепи й провадять занедбану київськими богословами історичну роботу, з'осереджуючи свою увагу замість княжої Руси на козацькій боротьбі XVII ст. Таким був лубенський писарь Стефан Савицький з своєю „Повѣстью о козацкой войнѣ съ поляками“ 1718 р. і С. Величко з своїм „Сказаніємъ о войнѣ козацкой съ Поляками...“ р. 1720, і Гр. Грабянка з його „Дѣйствіями презѣльной брани...“ і инш.

„Дѣйствія...“ Гр. Грабянки, на думку М. Грушевського, містять найбільш яскравий і повний відбиток поглядів і сподівань свого класу; це є найбільш впливовий і фундаментальний твір „літератури військових канцеляристів“. „Дѣйствія...“ Гр. Грабянки — по вислову М. Грушевського — є сурогатом епічного героїчного твору, що його даремно сподівалися старшинські кола від представників духовної вчености. Праця Гр. Грабянки була самою впливовою в свій час і тому заслуговує на якнайдокладніше дослідження. Треба дослідити численні списки цього твору — каже М. Грушевський — і зробити нове наукове його видання.

„Дѣйствія презѣльной брани...“ вперше видав Ф. Туманський в часопису „Россійскій Магазинъ“ (1793 р., ч. II і III). Видавець додав до літопису пояснення незрозумілих слів, але не зазначив імені автора. Уривки з Грабянчиного літопису друкував І. Срезневський в „Запорожскій Старині“ (1833 р., I, ч. 2), також без імені автора. Не називаючи імені автора, згадував про Грабянчин літопис і Рігельман, який користувався ним для свого „Літописного повіствованія...“ Літописом Гр. Грабянки цікавився, як видно з листів П. Куліша, й О. Бодянський. 26. червня 1846 р. П. Куліш писав О. Бодянському з Петербургу, що посилає йому початок літопису Грабянки.⁹⁾ Правдоподібно, Бодянський мав намір опублікувати цей літопис в московських Чтеніях і збирав для цього матеріал. Хотів він, мабуть, дістати список Грабянки й з Київської Комісії для розбору древніх актів, бо в листі з Борзни 9 січня 1847 р. Куліш писав Бодянському так: „Грабянки не дають, сами друкуватимуть“. ¹⁰⁾

І справді р. 1854-го Київська Комісія видала „Дѣйствія презѣльной брани...“ вже як літопис Григорія Грабянки. Передмову до цього видання з розбором Грабянчиного твору написав Іван Самчевський; йому ж належить і редакція цього видання. Куліш у своєму листі до Бодянського 27. березня 1855 р. згадує про це видання — його відзив так про редакцію як і про передмову Самчевського далеко не похвальний.

Працю Самчевського над виданням Грабянчиного літопису найдокладніше оцінив М. Максимович. Його стаття „Извѣстіе о лѣтописи Гр. Грабянки, изд. 1854 г. Киев. Врем. Ком.“ датована 29. VI. 1855. на Михайловій Горі. Максимович признав працю Самчевського поважною, але не вільною від помилок. Останніх у київському виданні Грабянки справді не мало. Видавці не знали навіть про видання Туманського 1793 р., — на це видання перший вказав М. Максимович. Акад. Д. Багалій пояснює це тим, що з „Рос. Магазина надто вже велика рідкість зробилася; до всього, там

⁹⁾ Киевская Старина, 1897 р., т. 58, ст. 401.

¹⁰⁾ Киевская Старина, 1897 р., т. 59, ст. 34.

на літопису не було зазначено ймення Грабянчиного¹¹⁾ Але навіть і снисходительний в цьому Багалій в тої думки, що видання Київської Комісії не може задовольнити філолога.

Київська Комісія не мала оригінального рукопису Грабянчиного літопису. Авторський оригінал цього твору як не був так і не є відомий. Але списків його збереглося багато — тепер їх відомо до 20-ти! — і коротких, і повніших, і давніх. В Петербурзьку Публічну Бібліотеку перейшов список А. В. Марковича; туди ж, як видно з звідомлення (1899, ст. 161—162), перейшли ще два списки. Лілеєв у своєму опису рукописів бібліотеки Чернігівської Духовної Семинарії (СПБ, 1880, ст. 85) зазначає чернігівський список. Між рукописами московського Общества історії і древностей є два списки; при чому обидва вони мають відміни від друкованого — в скорочення, додатки й переробки; третій примірник Грабянчиного літопису був Венелінський.¹²⁾ Історик М. Маркевич зве свій список, за його власником, Писаревським літописом; йому ж, як твердить акад. Багалій, належав також список Максима Плиски. П. Куліш у листі до Бодянського 21. серпня 1846 р. пише, що Маркевич називає Грабянчин літопис Писаревським, а літопис Плиски місцями й Фроловським („Онъ называетъ ее по обыкновенной своей безалаберности и такъ, и такъ“.¹³⁾

Київська Комісія при виданні Грабянки мала в своєму розпорядженні 6 чи 7 списків літопису — про це в передмові редактора сказано якось неясно (порівн. на ст. 22, 23 і 28). З них три списки належали тодішньому голові Комісії М. О. Судієнкові, два списки були М. В. Юзефовича і один список А. В. Марковича. За основний список при виданні було взято один з списків М. Судієнка, як найповніший і найдавніший, писаний письмом початку XVIII в. Цей список добре зберігся. Цікаво, що первісно він належав Гр. А. Полетиці, у спадкоємців якого його й придбав М. Судієнко разом з инш. книгами й рукописами. В цьому спискові є, між инш., „Похвала віршами Хмельницькому отъ народа Малороссійского“, після чого на ст. 14 залишене місце для портрета Б. Хмельницького, „отрисованого слово въ слово съ куншту штихованого магистромъ . . . немчиномъ Кгданскимъ, которого имя и прозвание . . . Кгвилгелмъ Гондій“; а на ст. 15 залишене місце для герба Войска Запорозького, наданого гетьманам від Ст. Баторія 1576 р. Далі йдуть вірші на герб малоросійський. Взагалі ж окремі списки між собою досить значно різняться — і розмірами, й мовою. При виданні Київської Комісії ніби бралися на увагу й инші списки — деякі відміни навіть зазначені під текстом в примітках, — але докладного порівняння всіх списків Грабянчиного літопису Редакція київського видання не зробила. У передмові Самчевського в цій справі натрапляємо на протиріччя: в одному місці редактор пише, що приймалися на увагу всі п'ять списків, які були в розпорядженні Комісії (ст. XXV), а далі стверджує, що три списки Судієнка не бралися на увагу (ст. XXVIII), хоч між цими трьома списками мусив бути й той основний, з якого друковано (стор. XXII—XXIII).

Як читаємо в передмові І. Самчевського, при виданні літопису Грабянки Комісія строго трималася рукопису, зберігаючи по-можливості його правопис і характеристичні відтінки. Всеж, для більшої зручності читання були допущені деякі зміни, а саме: відділені прислівники від імен, в багатьох місцях сполучені з ними; в закінченнях слів поставлені *ъ* і *ь*; знищені скорочення під титлами; приняте сучасне вживання розділових знаків і літери *и*, с. т. перед голосівкою вона замінена літерою *і*; роки й числа

¹¹⁾ Джерелознавство, ст. 30.

¹²⁾ Чтенія МОИДр., 1906 р., I, ст. 224—230.

¹³⁾ Киевская Старина, 1897 р., т. 58, ст. 403.

зазначені сучасними цифрами; для одноманітності прийняті однакові закінчення в іменах прикметникових на — *ого* і т. інш. (Передмова, ст. XXVIII—XXIX). П. Житецький висловив жаль, що Київська Комісія в своєму виданні не відмітила різниць між окремими списками, які вона мала в своєму розпорядженні, а також, що Комісія допустила у виданні зміни правописні.¹⁴⁾

У виданні Грабянчиного літопису 1854 р. випущені ст. 195—196. Цей цензурний пропуск торкається Бруховецького, якого обвинувачує П. Дорошенко, що він „на вѣчное себѣ проклятіе, народъ свободній, недавно отъ людского плѣненія, зъ многопролитіемъ крове, дерзновеніемъ и мужествомъ свободившійся, доброволнѣ же Москвѣ поддавшійся, ради тягчайшаго еще порабощенія, попустилъ воеводамъ по всѣхъ градѣхъ быти, и данѣ отъ всякой душѣ и со всѣхъ маестностей, такожде пошлини со всѣхъ промысловъ взимати, и на воеводѣ всѣмъ людямъ работати, до нихъ же ни гетманѣ, ни полковники, ни всѣ начальницѣ козацкіе не имѣють въ волностяхъ ихъ никакого дѣла, занеже и прежнихъ вѣковъ нашему народу російскому того не бывало...“ Далі йде про нищення Бруховецьким московських воевод на Україні, як Бруховецький велів тих воевод убивати і т. д. Цей пропуск у виданні Грабянчиного літопису 1854 р. через сорок літ опублікував А. Лазаревський на сторінках Київської Старини (1894 р., т. 47, ст. 297—300) п. з. „Опущенная въ печати страница изъ лѣтописи Грабянки“.

Отже, з огляду на те, що видання Київської Комісії зроблене без наукового апарату, зі змінами й з цензурними пропусками — воно не може вважатися за вповні наукове.

В додатку до літопису Грабянки Київська Комісія видрукувала ще „Собрание Гетмановъ Войска Запорожскаго Малой Россіи, предѣ Хмельницкимъ бывшихъ“ (ст. 259—261), починаючи з Предслава Лянцкоронського 1506 р. До Б. Хмельницького названо в тому Собранії гетьманів 19 (останній Барабаш). Двадцятим гетьманом записано Б. Хмельницького, про гетьманування якого „и его военніе дѣйства“ викладає Грабянка окремо на ст. 261—264. (Дата смерті Б. Хмельницького тут поставлена 17. VIII. 1657). Окремо наведено далі „Имена полковимъ городамъ и полковникамъ, по обоихъ сторонахъ Днѣпра за Хмельницкого будучимъ...“ (ст. 265—267). Далі йде „Ревестръ гетмановъ по Хмельницкого смерті будучихъ, и за нихъ отправляющихся военныхъ дѣйствіяхъ“ (ст. 269—271). В Приложенія-х до київського видання Грабянки опубліковані ще уривки з літопису Л. Боболінського, з додагком листа Іс. Копинського до кн. Яр. Вишневецького з 1634 р., з реєстром чернігівських князів; при кінці книжки подано пояснення „неврозумительних“ слів, показчик імен, спис друкарських помилок і зміст.

Літопис Грабянки починається „Объявленіемъ къ читателю... коея ради вини сія исторія начатся писати“. З погляду докладности опису подій самий літопис можна поділити на три частини. З них основна, середня, містить роки Хмельниччини, якій присвячена найбільша частина праці. Подіям до-Хмельниччини присвячено всього 31 сторінку. Автор насамперед подає сказаніє „О началѣ проименованія козаков и откуда нареченни отъ коего племени и рода; купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращеннѣ“ (ст. 3—16). Пояснюючи походження й назву козаків, автор спростовує В. Коховського, який „отъ козѣ дивнихъ козаковъ нарицаеть“,

¹⁴⁾ П. Житецький. Эннеда Котляревскаго въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. и древнѣйшій списокъ ея. К. 1900.

і Стрийковського, що виводив їх від „древняго своего нѣкоего вождя козака“, і Іваньїні, який „отъ свободи ихъ тако нарекихся разумѣть быти“. Супроти цього автор виводить назву козаків від Скифського народу Козар, що від них ніби козаки й походять. Метаморфоза козарського імени на козацьке сталася після татарського нападу. Автор докладно подає історію Козар, оповідає про їхні звичаї, їжу, одяг, відносини до Греції й т. п. Цей огляд давнішої історії Козар автор у заголовку називає „древнѣйшими дѣйствіями“ козаків. Далі він заповідає говорити не про всіх козаків, „точію о самихъ собственнѣ Козакахъ Малороссійскихъ“.

Описові події до Б. Хмельницького автор присвячує неповних 15 сторінок (ст. 17—31). Тут в шости сказаніях він подає історію України до Б. Хмельницького. Починається вона сказанієм про те „како Малая Россія подпаде лядскому игу“. Автор згадує текст з Апостола: „отъ похотей бывають брани, отъ браней раздѣляются царства и запусѣвають“ (ст. 17). Здійснення цього він добачає і в історії Руси. Монарх, „самодержецъ всея Россіи и страхъ многимъ царствомъ Равноапостольній князь Владиміръ“ перед своєю смертю поділив царство на часті; між синами — спадковцями зайшла усобиця. Через це „попущеніємъ Божіимъ“ напав на „Русскую землю нечестивій Батій и пленив ю...“ Потім Гедимин Вел. литовський побив руських князів і прилучив Київ до своєї землі, а пізніше Казимир польський княженіє Київське у воеводство перемінив. Про всі ці зміни на Україні — запанування Татар, Литовців і Поляків — автор оповідає дуже схематично. В третьому сказанії він говорить „о различныхъ бранехъ (з Поляками) и оружїи козацкомъ и о пищѣ ихъ“. Відносини з Поляками спочатку були миролюбиві, але потім стали ворожими — в наслідок чого козаки відійшли за Дніпровські пороги. Автор описує побут козаків, їх одяг, їжу, спосіб ведення війни, військовий устрій, звичаї й т. д. Розділ цей написаний живо, але не без фантастики. Далі йдуть сказанія „о гетманѣ козацкомъ Шаху и Подковѣ, и о различныхъ бранехъ козацкихъ“, „откуда и чего ради возсташа казаки на Поляковъ“, „о Хмельницкого родѣ, и о войнѣ на Цецорѣ“, „о козацкой войнѣ зъ Ляхами подъ Переяславлемъ; и о гетманѣ Тарасѣ, чесо ради воста на Поляки“.

Слідуючим сказанієм „чесо ради воста Хмельницкій на Поляковъ“ починається в літопису оповідання про саму Хмельниччину. Заголовки окремих сказаній в цій частині мають назву здебільшого по війнах Б. Хмельницького: на Жовтих Водах, під Корсунем, про похід Б. Хмельницького під Збараж, Броди, Львів і Замостя, про збаразьку і зборівську перемогу над Ляхами, про похід козаків на Волохи, про війну Берестецьку, під Білою Церквою, на Батозі, Жванецьку, про війну Дрижипільську, про похід Хмельницького в польські краї 1655 р. Між цими воєнними сказаніями автор оповідає й про різні інші події часів Хмельницького, головню політичні: про вибір його на гетьманство, про польських послів до нього й про послів Б. Хмельницького до різних монархів, про комисарів польських, про умову з Москвою й т. п.

Третя частина літопису містить оповідання про події після Б. Хмельницького. Ці записи доведені аж до 1709 р. й закінчуються вибором І. Скоропадського в гетьмани. З р. 1664-го оповідання про події укладаються по роках; при чому зберігається також і система сказаній. Після Хмельницького виклад стає все сухіший і сухіший аж переходить (особливо з 1698 р.) в якийсь реєстр подій, майже без ніяких подробиць.

Що до джерел, якими користувався Гр. Грабянка для свого літопису, то ця справа не цілком ясна й не достаточна досліджена. Деякі джерела

автор називає сам, деякі — установлюють дослідники на основі тексту його літопису. У своїм „Объявлені-ї къ читателю...“ Грабянка виразно зазначає, що він складав „Історію сію“ за певними джерелами, а не вдумував подій. По вислову акад. Багалія, Грабянка „сам був правдолюбець“, залежав од джерел і старався дати правдиву історію. Як джерело до своєї праці, автор називає: Діаріуш наших воїнів в обозі писаний, духовні і мирські літописці й повісткування самовидців. В тій же своїй передмові автор згадує історичні праці Кромера, Більського, Стрийковського, Іваньїні, Коховського, Пуфендорфа й Гібнера („Объявл. къ чит.“, ст. I), а в окремих сказаннях самого літопису принагідно згадує або й посилається ще на Ботера (ст. 5), Синаксар (ст. 10), Твардовського (ст. 100), Синопис київський (ст. 229, 231) і наводить текст з Апостола (ст. 17). Взагалі ж, як це зауважив ще Г. Карпов¹⁵⁾, автор, хоч в передмові й називає джерела, але в самому літопису, за малими винятками, не вказує, що звідки взяв.

Редактор київського видання І. Самчевський у своїй передмові в числі джерел Грабянчиного літопису називає ще офіційні акти — різні договори, привілеї, листи й т. п. (ст. XIX). За Самчевським це ж повторюють і інші дослідники. Але сам автор про це не каже, хоч і наводить дещо з подібних матеріалів, правда — в редакціях далеко не автентичних. Самчевський взагалі надто ідеалізує Грабянку як історика-літописця. Це видно, наприклад, з твердження Самчевського, що Грабянка користувався всіма своїми джерелами з строгим вибором, з надзвичайною обережністю й безсторонністю, маючи на увазі саму істину й нічого не додаючи від свого розумовання. (Передм., ст. XX).

На першому місці між своїми джерелами Грабянка називає якийсь „діаріуш наших воїнів в обозі писаний“. Багалієві це нагадує такий же діаріуш Сам. Зорки, що ним користувався С. Величко. „І можливо — каже акад. Багалій — що й Грабянка теж користувався з цього самого діаріуша, бо він посилається не на діаріуші а на один діаріуш, а таким для тих часів був діаріуш Зорчин“¹⁶⁾. Всупереч цьому, Г. Карпов вважає, що назва діаріуш така загальна, що майже нічого не каже.

Під „літописцями духовними й мирськими“, на думку Самчевського, треба розуміти: Четї-Мінеї, Степенні книги, твори Стрийковського, Коховського і особливо Твардовського. („Война Домова“ була одним з головних джерел для Грабянчиного літопису — Передм., ст. XX).

До устних джерел — переказів старожилів — Самчевський відносить в літопису такі оповідання: про будівлю Кодака, про добуття Б. Хмельницьким у Барабаша привілеїв, про польських послів під Білою Церквою 1651 р., про останню раду Б. Хмельницького і про його смерть та інше. Але на чому Самчевський оснований таке своє твердження, не знати... Бо дещо з цього Грабянка міг і вичитати; деякі ж „преданія и рассказы“ міг він чути не від самих учасників чи самовидців, а пізніше, коли ці оповідання стали вже легендарними.

Ще менш ясною є справа взємовідносин літопису Грабянки з літописом Самовидця. На думку М. Максимовича, „не має сумніву, що літопис Самовидця .... був серед джерел Грабянки, літопис якого про останні роки XVII ст. є очевидним з нього запозиченням. Але, в свою чергу — каже далі Максимович, — і Грабянчин літопис послужив для нього (с. т. для літопису Самовидця! С. Н.), а саме: початок, пізніше прироблений до літопису Самовидця, звичайно тим самим, хто продовжив його до 1734 р.,—

¹⁵⁾ Начало исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 217.

¹⁶⁾ Джерелознавство, ст. 35.

взятий з літопису Грабянки, що видно й з тих же помилок чи анахронізмів.¹⁷⁾ Г. Карпов, всупереч цьому твердженню Максимовича, доводив, що частина літопису Самовидця, а саме — Лїтописець преже Хмельницького бывшихъ Гетмановъ — послужила джерелом для літописного зводу Грабянки,¹⁸⁾ хоч Грабянка з цього джерела — на думку Карпова — багато дечого випустив і переробив.

В. Іконніков не сумнівається в тому, що літопис Самовидця був серед джерел для Грабянки і вказує на те, що з часу гетьманування Бруховецького помітна залежність літопису Грабянки від літопису Самовидця, а для останніх років XVII ст. очевидне навіть запозичення.¹⁹⁾ Але при тому Іконніков зазначає, що деякі роки у Грабянки описані повніше ніж у Самовидця (як 1672, 1674 і инш.). Самчевський у своїй редакційній статті зауважує, що літопис Грабянки в багатьох місцях надзвичайно схожий з літописом Самовидця т. щ. тяжко рішити, чи Грабянка користувався Самовидцем, чи навпаки (Передмова, ст. XVIII). На думку М. Грушевського, текст Грабянки показує, що головним джерелом його повісти був Коховський, з українських очевидне користування Самовидцем; інші джерела не ясні, і для докладнішої аналізи бракує самої підстави — наукового видання тексту.²⁰⁾

Отже погляди дослідників на цю справу розходяться й для устійнення їх потрібні дальші студії про джерельну основу Грабянчиного літопису, зокрема ж про відношення його до праці Самовидця.

Літопис Гр. Грабянки написаний книжною мовою, якою писали українські письменники кінця XVII і початку XVIII ст. В мові цього літопису мають виразну перевагу церковно-славянські форми, але при тому в ньому досить яскраво виявлені й народні українські елементи. П. Житецький, який найбільше досліджував філологічну сторону цього пам'ятника, каже, що він написаний „славянорусскою рѣчью съ сильнымъ малорусскимъ пошибомъ“.²¹⁾ Мову таких творів, як Грабянчин літопис, Житецький називає „славяно-малорусскою“.²²⁾ Житецький підкреслює пристрасть Грабянки до славянської мови; пристрасть ця у Грабянки настільки значна, що навіть звичайні, побутові слова він приодягає в славянські звуки й форми. Він, наприклад, пише *есень* (зам. *осень*), *нань* (зам. *на него*), *двадесяти*, *сожещи*, *посѣщи*. Він уживає також славянських сполучників, як *абіє*, *аки*, *аще*, *обаце*, *убо* і т. д. Але при тому Грабянка не міг уникнути в своєму літопису і вживання елементів народньої мови. Вони зустрічаються в нього, як у формах так і в окремих звуках. Основне *и* у нього постійно змішується з *ы*. Подекуди в нього *и* стоїть замість *о* (*пидъ горою*, *одійти*); значно частіше *и* стоїть замість *ѣ* (напр., *розстриляти* ст. 186, *выскли* ст. 230, *плиниша* ст. 237, *крипкимъ* ст. 190, *укрипился* ст. 199). Ще частіше вживає він *ѣ* замість *і*, і то як в пнях, так і в формах слів (напр., *собѣрати* ст. 155, *тогдѣ* ст. 187, *Сомковѣ* ст. 176, *хуторѣ*, *монастирѣ*, *запорожцѣ*, *землѣ* ст. 171, *мелницѣ* ст. 191 і т. д.). Нерідко зустрічається українське *у* замість *ы* в дієсловах (напр., *добувати* ст. 202, *добувши* ст. 168, *забувши* ст. 240, *здобувшиися* ст. 177, *попустошували* ст. 232, *повимучувавши* ст. 219, *хожували* ст. 237). Трапляється здвоювання голосівок (напр., *сповѣданне* ст.

¹⁷⁾ Извѣстіе о Лѣтописи Григорія Грабянки, Собр. соч., т. I, ст. 219.

¹⁸⁾ Начало истор. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 231.

¹⁹⁾ Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, ст. 1578.

²⁰⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, примітка на ст. 205—206.

²¹⁾ П. Житецький. Енеида... ст. 10.

²²⁾ Ibid. ст. 14.

169, *Запорожжа* ст. 189). Здебільшого вживаються м'які свистящі (*столиць* ст. 180, *танцями* ст. 236 і т. д.), а також і свистящі, що повстали з гортаних (*повазѣ* ст. 161, *присязѣ* ст. 218, *мурашцѣ* ст. 216 *монарствѣ* ст. 158). П. Житецький відмічає в літопису Грабянки ще дієслівні форми українські (*запобѣгти*, *вимогти*, *плисти*, *пам'ятати* і т. п.), а також і деякі інші українські особливості. Цікаво, що Грабянка в словах *царь* і *государь* ставить на кінці *ѣ* і при тому послідовний і при відмінюванні — в родовому у нього стоїть *цара* (ст. 246). Зустрічається у нього також форма *въ Украинѣ*, замість *на Україні*.

У виданні Київської Комісії 1854 р. при кінці книжки додано „Об'ясненіє неврозумительныхъ словъ“, що зустрічаються в літописові Грабянки і в инш. виданих при ньому творах. Там пояснено більше 500 слів, здебільшого українських. Коли до цього додати, що багато українських термінів не ввійшло в цей словник, то стане ясным, що український елемент в літописові Грабянки дуже значний.

Але при виразно українському характері мови цього твору, в ньому попадаються місця в чисто московському стилі. Напр., про московського посла Бачмакова, який їздив на Україну десь р. 1663. „новихъ ради зъ Козаками статей постановленія“, автор каже, що він, „послишавши яко король Польскій со мноюю воинскою силою идеть на Украину, ничтоже не творивъ тощъ къ Москвѣ возвратися“ (ст. 183).

Г. Карпов признавав мову Грабянчиного літопису за риторичну. Це не зовсім так. Натомість треба зазначити, що описи Грабянки місцями драматизовані — напр., опис прийняття лядських послів у Б. Хмельницького 1648 р., як гетьман мовчки подав грамоту, а воевода прочитав і стиснув плечима, послі переглянулися між собою і т. д.²³⁾ Літописець залюбки вживав діалогізації викладу, промов і віршів.

Що торкається природи Грабянчиного літопису, то в цій справі найдокладніше висловився Г. Карпов. Останній вважає, що літопис Грабянки складений не в спосіб точного зведення, зшивання літописних записів, оповідань самовидців, оригінальних документів і т. п., а скоріше в спосіб переробки матеріалу в формі історії або роману²⁴⁾ Грабянка — каже Карпов — здебільшого не переписує цілком їх звісток, а скорочує, доповнює з инш. джерел, видобуває з них істотне і все це переповідає по своєму. Але так здається — читаємо далі у Карпова — лише на перший погляд; в дійсности ж Грабянка лише зшиває звістки різних джерел, викладаючи їх зміст своєю мовою. Але там, де йому доводиться користуватися „лїтописцемъ прежде Хмельницкого бывшихъ гетмановъ“, він здебільшого раб свого джерела; за Грабянкою можна майже цілком возстановити цього літописця. Звістки останнього иноді переписуються слово в слово, а доповнення до них з инших джерел ставляться майже цілком окремо. Єдине, що иноді дозволяє собі робити автор зводу з цим своїм джерелом — це розставляти його звістки і фрази, перемішуючи їх звітками і фразами

²³⁾ „Виговскій исходатайствовалъ приходъ у Хмельницкого посломъ Лядскимъ, и егда прїйдоша, рече Мясковскій: что тако Гетмане Запорожскій, безъ отвѣту пословъ Кролевскихъ удержалъ еси долго, аще миръ, аще брань, буде намъ провозвѣстна, пустити было насъ къ себѣ; нѣтъ бо такой обичай ни въ поганъ, даби во узахъ безъ вини пословъ держати. На сіе слово Хмельницкій помолчалъ; таже вземъ на столъ азъ подъ ковра хартію дасть Воеводѣ, на ней же бѣ написанъ сицевъ статній образъ. (Далі наведені статті Б. Хмельницького).

Син статті Воевода прочетъ стиснулъ плечима и дасть прочіимъ чести, которіи созрѣвшеся (зглянувшись) рекоша...“ (ст. 64—65).

²⁴⁾ Начало историч. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 215.

інших джерел. Але всеж — каже Карпов — Грабянка місцями дозволяє собі й цілковито перефразовувати звістки „Літописца прежде Хмельницького бывших гетманов“ і саме тут, ніби нарочито, він і робить не тільки описки, але й грубі помилки“.

Джерел своїх Грабянка — на думку Карпова — не міняє. „Відомі нам джерела твору Грабянчиного — пише Карпов — зустрічаємо в нього здебільшого в незіпсутому вигляді. Грабянка... лише зводить їх і при противенстві звісток вибірає якусь одну. При цьому виборі ми не бачимо, щоб тут грав важну роль особистий смак автора зводу. Грабянка — твердить Карпов — настільки добросовісний, що в своєму бажанні досягти істини при користуванні джерелами йому іноді можна признати свого роду критичний такт. У власних поясненнях фактів трудно заперімити в Грабянки нахил змінити їх або надавати їм специфічний відтінок для якоїсь прихованої думки. При тому ж у Грабянки здебільшого звістки самих джерел поставлені окремо від коментарів“²⁵). Для зрозуміння такого признання і компліментів Г. Карпова на адресу Грабянки треба мати на увазі, що при всій негачії Грабянчиного літопису, як історичного джерела, Карпов особливо підкреслює, що Грабянка оповідає про все „безъ всякой вражды къ Великой Россіи“, а що в нього навпаки „видна постоянная благодарность къ защитникамъ единовѣрнымъ и единоплеменнымъ“. З боку достовірності — читаємо далі в Крит. обз. ист. Карпова — до літопису Грабянки треба ставитись з більшою обережністю, ніж, напр., до літопису Самовидця. Сказання літопису Самовидця мають безпосереднє походження, а Грабянка описував події через кілька десятків літ після них, використовуючи оповідання сучасників, пам'ять яких могла сильно зраджувати. Грабянка, замість простого оповідання про події дав літературно написану „історію“, в складанні якої фантазія приймала жваву участь, але — додає Карпов — не з ціллю спотворення звісток, а щоб їх прикрасити. Вказівок на джерела, де треба, в цьому літопису не має“²⁶).

В певний зв'язок з джерелами та їх використанням треба поставити й помилки в Грабянчиному літопису. Тих помилок не мало. Вони помітні, що називається, простим оком, навіть при поверховому читанні видання Київської Комісії — хоч в цій книзі деякі помилки правдоподібно пояснюються друкарськими хибами. Не даром Г. Карпов, згадуючи про помилки в Грабянчиному літопису, іронічно зауважує, що Грабянка всіх бояр, які мали зносини з Б. Хмельницьким, називає боярином В. В. Бутурліним, а самого Б. Хмельницького оточує „енералами й полковниками“.

З рецензентів київського видання найґрунтовніший розбор літопису Грабянки зробив М. Максимович, який у своїй статті вказав на помилкові відомості так самого літописця як і редактора твору (Самчевського). Максимович вказав помилки що до кількості полків і числа козаків у них, далі плутанину в іменах деяких полковників козацьких, зазначив і деякі хронологічні проґріхи Грабянки, перейняті ним від Коховського, а цим останнім від Пасторія.

З неправильно названих полковників Максимович називає Павицького і Адамовича. Іменем Павицького означають полковника Канівського. Але справжнє прізвище цього полковника було Савич, златинищене — Sawicius. Коховський при писанні помилково замінив *S* на *P* — вийшло Pawicius; потім зукраїнізували закінчення з *iuz* на *кий*. Таким способом канівського

²⁵) Начало истор. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 238.

²⁶) Критическій обзоръ источниковъ..., ст. 56.

полковника Савича перейменовано на Павицького й з цим іменем він фігурує не лише в літопису Грабянки а також і в іменному покажчику Самчевського. В инш. історичних творах — зауважує М. Максимович — цей самий Савич має прізвище: Канівський (тут ім'я полку стало його власним прізвищем), а також Кононович (у Симоновського)... Подібні ж метаморфози в літературі траплялися й з прізвищами инш. козацьких полковників. Напр., Антон Жданович (Zdanowicius) через помилку в перших літерах у Коховського названий Adamowicius, а звідси в українських пам'ятках пішов уже Адамович, хоч в дійсності за Б. Хмельницького козацького полковника з таким прізвищем не було. З приводу списку полковників і полкових міст за Б. Хмельницького, в якому зазначено 34 міста (ст. 265—267), Максимович зауважує, що в дійсності вони були полковими в різний час (не тільки за Б. Хмельницького); так само й названі там полковники — деякі були за Б. Хмельницького, деякі пізніше.

Та яким докладним не є критичний розбір М. Максимовича, він всеж не вичерпує всіх помилок Грабянчиного літопису. Тих помилок є значно більше. Вони торкаються як козацьких часів так і давнішої доби української історії. Не ставлячи своїм завданням винотовувати всі їх тут, вкажу всеж для прикладу деякі.

На ст. 15. літопису подибуємо твердження, що „Татари на Русскую землю пришедши... стольний градъ Кіевъ до основанія разори р. 1248.“ І там же читаємо, що зустріч Батия з воїнством західних країн „подъ градомъ Ленчицею“ сталася в 1247 р. (ст. 15). Чи це друкарська помилка, чи помилка автора або переписувача — не знати. Про литовське запанування на Україні читаємо на ст. 17 таке: „... воста еще Гедиминъ Великій, князь Литовський, и пришедъ на Кіевъ, 1320 року побилъ нздъ рѣкою Ирпенемъ князей Русскихъ и прилучилъ Кіевъ къ своей землѣ, поставивъ намѣстника своего Миндовга, князя Олшанского...“ Про Косинського на ст. 24. читаємо, що він „року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ“. Про Наливайка автор пише, що його на Солониці поляки погромили р. 1597. (ст. 25). На ст. 28 читаємо, що гетьман Тарас бився з ляхами під Переяславом р. 1628. Будування Кодака датується десь від р. 1639 (ст. 30). Перед тим, на ст. 29. читаємо, що „Острианицю Гетмана и Гуню, убили въ Варшавѣ“. Коронного гетьмана Миколу Потоцького автор іменує на ст. 41. Павлом Потоцьким, хоч перед тим на ст. 40 називає його справно Миколою. Оповідуючи про Берестечко, автор зовсім не згадує про те, що хан силомиць затримав у себе Б. Хмельницького й І. Виговського, хоч ця подія мала в цій битві рішуче значіння. В літопису Грабянки справа представляється так, ніби „ханъ и Хмелницкій подъ Берестечкомъ отбѣгъ“, а „нѣцци повѣствуютъ, яко нарочно Хмелницкій остави козацкое войско, ибо не во всемъ ему Козаки повиноватися начинаху...“ (ст. 105). Смерть Б. Хмельницького автор датує 15. серпня 1657 р., хоч в дійсності Б. Хмельницький помер 27. липня 1657 р.²⁷⁾

Не бракує в літопису Грабянки й протиріч. Так, на ст. 117-118 читаємо, що Б. Хмельницький велів, щоб Гуляницькому голову відрубали (це по одному спискові, а по другому — Гуляницький ніби ухилився від гніву Б. Хмельницького до монастиря), а на ст. 122 стоїть, що Гуляницького Б. Хмельницький посилав до московського царя послом. І все це діється в один і той самий 1653 р., і ніяких пояснень до цього не подано.

---

²⁷⁾ Про дату смерті Б. Хмельницького цікаві міркування в працях Г. Карпова — „Критич. обзоръ источниковъ...“ і „Г. Костомаровъ какъ историкъ...“

І всеж, не дивлячись на численні помилки, Грабянчин літопис довгий час був популярним історичним твором і дуже важним історичним джерелом, і тільки порівнюючи не так давно він втратив це своє значіння. Погляди дослідників на значіння Грабянки в історіографії різняться. Давніше дослідники оцінювали цей твір як історичне джерело, в останніх часах дехто дивиться на нього вже лише як на літературний пам'ятник.

І Самчевський, і Максимович поміщали Грабянку що до докладності між Самовидцем і Величком — він менш докладний ніж Величко, але докладніший за Самовидця. В Грабянці в багато цікавих подробиць, відомих тільки йому; він наводить деякі розмови, листи й инш. матеріали, яких ми не подибуємо ні в кого з инших авторів. Та особливо цінною вважали дослідники ту частину Грабянчиного літопису, що охоплює 1649—51 рр., опис яких у Величка страчений.

Як цілком вірогідним історичним джерелом, Грабянчиним літописом користувалися кілька авторів. Він служив, насамперед, для автора Історії Русов і Рігельмана. „Порівнюючи цей літопис Грабянки — читаємо у Карпова — з відомим твором Кониського, ми бачимо, що він, в числі багатьох инших матеріалів, служив джерелом для його Історії Русов.²⁸⁾ В Грабянчиному літопису, на думку Самчевського, міститься дуже важне підтвердження Історії Русов що до третьої війни Б. Хмельницького з Поляками, перемоги під Жванцем і Зборовського договору, потім таких відомостей як про смерть Остряниці, будівництва Кодака й инш. (Передмова, ст. XXI). Що до Рігельмана, то Самчевський твердить, що Рігельман багато взяв з Грабянки для свого Літописного Повіствовання — при чому, Рігельман брав цілком або з незначними змінами. До таких запозичень у Літописному Повіствованні належать описи їжі й зброї козацької, битви на Жовтих Водах і під Корсунем, знищення поляків і жидів у Нестерварі й инш. містах, добуття Бара, посольства від Яна Казимира й инш. монархів до Б. Хмельницького, прийняття послів, битви під Зборовом, Збаражем і Берестечком, оповідання про останні роки Б. Хмельницького, початок гетьманування Ів. Виговського, війну з Пушкарем і инш., описи деяких подій в доби пізніших гетьманів і т. д. З літопису ж Грабянки — на думку Самчевського — взяв Рігельман і офіційні документи та вірші до свого Літописного Повіствовання (Передм., ст. XXI—XXII).

Користувалися Грабянчиним літописом також і инші автори — як автор „Краткого Описанія Малороссіи“²⁹⁾, Маркевич для своєї „Історії Малороссіи“³⁰⁾ і инші. Та найбільше покористувався цим джерелом М. Костомаров для своїх історичних монографій, особливо для Б. Хмельницького, якого він в значній мірі написав на основі Грабянчиної праці³¹⁾. Пізніше, під впливом критики, найбільше Г. Карпова, Костомаров ґрунтовно переробив свою монографію про Б. Хмельницького, але відтиск Грабянчиних „Дѣйствій...“ на ній залишився і в пізніших виданнях.

В оцінці Грабянчиного літопису, як історичного джерела, Г. Карпов багато в чому сходиться з М. Грушевським. Останній, розглядаючи „Дѣй-

²⁸⁾ Г. Карпов. Критич. обзоръ источниковъ..., ст. 53.

²⁹⁾ Ор. Левицький. Передмова до літопису Самовидця, ст. VII.

³⁰⁾ В. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, ст. 1580.

³¹⁾ Г. Карпов виражував, що майже $\frac{1}{10}$ частина Костомарового „Богд. Хмельн.“ написана по „Історію о презѣльной брани...“ Костомаров користувався цією „Історією...“ по рукопису. Карпов уважає („надо полагать“), що це та сама праця Гр. Грабянки, що її видала Київська Комісія 1854 р., хоч сам Костомаров цього не підтверджує і навіть „Історію о презѣльн. бр...“ цитує окремо від літопису Гр. Грабянки. Критикуючи Грабянку, як історичне джерело, Карпов при цій нагоді болюче б'є й Костомарова за те, що той надміру покористувався Грабянчиним твором для своїх монографій.

ствія . . .“ в зв'язку з инш. козацькими літописами, каже, що був час, коли т. зв. козацькі літописи високо ставились, як важне й вірогідне джерело для історії України XVII ст., особливо її революції. Але настав час критики. Розвінчали найраніше Історію Русов, потім Величка і Грабянку, а в останній час навіть і Самовидця, хоч останній був найбільше надійним. Виявилося — каже М. Грушевський, — що козацькі літописи занадто були несамотійними, заснованими на польських літературних джерелах, а в частинах більш самотійних були ці твори — неточними, суб'єктивними і навіть фантастичними. В міру вияснення цього всього інтерес до них все зменшувався — ними все менше займалися, їх неперевідали й мало досліджували. Але — читаємо далі в М. Грушевського, — хоч вони і втратили значіння як історичні джерела, вони не перестали бути надзвичайно цікавими пам'ятниками свого часу (з погляду історично-літературного).

Не можна не погодитися з М. Грушевським у тому, що значіння Грабянчиного літопису, як історичного джерела, з часом значно зменшилося. Справді, про події української історії XVII ст. ми маємо тепер багато офіційних і инш. вірогідних свідоцтв. Але всеж, нам здається, недоцільним викреслювати Грабянку з списку історичних джерел. Цілком вірно, що Грабянка — як каже М. Грушевський — надавав дуже мало значіння історичній акрибії й фактичній повноті. Та вже безперечно, перебільшеним є дальше твердження М. Грушевського, що Грабянка дуже легко поводився з історичними фактами, що він безоглядно („без зазрения совести“) компонував не тільки промови й діалоги за прикладом своїх класичних взірців, але також і небували факти, як що вони були йому потрібні, щоб виразніше, яскравіше виявити захоплюючі його ідеї. В цьому відношенні давніші твердження Карпова й инш. дослідників про Грабянку як добросовісного компільатора, що не видумував подій а лише використовував джерела, здається нам вірнішими. Не маємо підстав сумніватися і в правдивості самого автора, коли він каже; „Не буди убо чтущимъ разумѣти, яко нѣчто где отъ своего умствования приложихъ, но якоже рѣхъ отъ достовѣрныхъ историковъ написанная и отъ очевидныхъ свидѣтелей сказуемая, собрахъ і написанію предахъ“³²⁾. Треба погодитися з Багалієм, який признавав Грабянку правдолюбцем, що в своїй історичній праці залежить тільки від своїх джерел; так само як і Величко й Грабянка міг би сказати — коли помилялися вони, то помилявся й він разом з ними³³⁾.

На думку М. Грушевського, установка Грабянки чисто літературна, а його ціль не стільки інформаційна, скільки емоціональна — що він хотів відбити в уяві читача яскраві картини козацької слави й величний образ безсмертного вождя. Це до певної міри так. Так само вірні й твердження Багалія про те, що в Грабянки, як і в Величка, було розвинене національне почуття, що він хотів, щоб і українці мали свою історію на зразок Кромера, Пуфендорфа й инш. Про це дещо говорить сам Грабянка в своєму „Объявленіі къ читателю“. Але в тому ж объявленіі автор пише, що він „не коею либо любострастною славицею, но общою возбужденіи ползою судихъ и сего вѣрнѣйшаго Російскаго сина благоразумного вождя Богдана Хмельницкого, Малую Россію отъ тягчайшаго ига Лядского Козацкимъ мужествомъ свободившого и Російскому Монарсѣ изъ столными гради въ первобитность приведшого немолчная дѣйствія не оставляю въ пепелѣ погребенныхъ повѣстми свѣту явити, являя

³²⁾ Объявленіе къ читателю . . ., ст. II.

³³⁾ Джерелознавство, ст. 36.

во вся народи, яко не точію сами Славенно — російські Монархи мужества своего страхомъ обносили вселенную, но и раби ихъ за отечествіе собственныхъ государей и за обиду Россіянъ могутъ и премоцнѣйшихъ чуждыхъ Монархъ силамъ вооружившись противустати“ (ст. III—IV. Розбивка моя. С. Н.). В цьому виявлена головна ціль його праці. Його завданням є показати українську лояльність супроти Москви, українські заслуги перед Москвою й тим обґрунтувати українські права. Це основна ціль автора. Його установка глибоко московська. Він нічого актуального не доводить супроти Поляків і инш., його оповідання постійно навіязується на відношення українців до Москви.

Московську установку Грабянки зауважує й М. Грушевський, але він надто підкреслює ще соціальний (старшинський) інтерес автора й тим дещо ослабляє виразність його основної ціли. В літературі канцеляристів, до якої належать „Дѣйствія...“, на думку М. Грушевського, висувалася теорія преемственности привилей хліборобського класу, узаконених старим шляхетським кодексом — Литовським Статутом. В цій літературі — твердить М. Грушевський — доводилося, що місцеві православні роди ще королівськими грамотами були признані рівноправними з польськими шляхетськими родами, а що потім ці королівські привілеї були порушені й що повстання Б. Хмельницького було протестом проти цього порушення. Після того, як Москалі виявили тенденцію обвинувачувати разом з Мазепою й Мазепинцями всіх українців (цілу Малоросію) в шатості й зрадництві й на цій підставі анулювати всі договори з нею й усі обіцяння та обов'язання, козацька інтелігенція в своїх історично-літературних творах старалася нагадати про колишню славу, видатні діла і службу козацтва для Росії в боротьбі з її історичним ворогом. Крім цього — каже М. Грушевський — в цих творах задовольнялася потреба козацьких верхів підвести під своє привілейоване становище (соціальне і політичне) історичні підстави — нагадати, що „замислом і мужеством“ саме цих значних верхів і родів сталося звільнення України від релігійних і національних утисків і що ці верхи цілком оправдано претендують на керівну роль, як спадкоємні вожді „малоросійського воїнства“. Всі ці погляди особливо яскраво виявилися в Грабянчиних „Дѣйствіях...“ М. Грушевський саме цим і пояснює надзвичайну популярність Грабянчиного літопису — те, що він протягом цілого століття, аж до появи Історії Русов, домінував в українській історичній літературі.

Московська установка Грабянки виявляється насамперед в тій старанности, з якою він підкреслює заслуги українського козацтва перед Москвою. Коли Б. Хмельницький піддавався під царя московського а король і хан рішили Москву і Козаків огнем і мечем воювати, Хмельницький про це „Великому Государю сотвори вѣстно“ (ст. 129). Цар висилає в литовські краї свої війська, а „такожь и Гетманъ Хмелницкій посилаетъ изъ своего войска козацкого до Царского Величества подъ Смоленскъ полкъ Нѣжинскій и Чернѣговскій, при которыхъ позволилъ зо всѣхъ полковъ и охочому войску ити“. Добровільна охота служити Москві була в українців така велика і тих добровольців було так багато, що їх було „ажъ на осемъ полковъ роздѣлено“ (ст. 130). Ці козацькі війська являли на війні чудеса хоробрости. Напр., добуваючи Смоленська, „предъ лицемъ Его Монаршимъ козаки отважно у приступахъ ажъ на верхъ муровъ Смоленскихъ по лѣстницахъ збѣгали, и отъ Нѣмцовъ и Поляковъ зъ города забивани, а многіе въ городъ наскакавши и погибли. Якую отвагу козаковъ Царское Величество самъ видячи велми онихъ улюбилъ...“ (ст. 130). Особливо старанно нотує автор факти військової кооперації козаків з москалями в останніх десятиліттях. Його короткі літописні записи в цих ро-

ках, це здебільшого відомості про участь козаків у московських походах, про козацькі перемоги й жертви для Москви. Автор ніби умисне старається піднести заслуги козаків для Москви. Про все інше він або зовсім не згадує, або пише дуже й дуже коротко.

Під 1687 р. читаємо в літопису про похід В. Голіцина „зъ Велико-россійскими войсками подъ Перекопъ“; „где и Гетманъ Самуйловичъ, въ шестидесять тысящихъ мушкатировъ доброго войска Козацкого, въ компанії былъ“ (ст. 234).

В 1688 р. „градъ Самару Россіане и Козаки устроили“; далі читаємо, що „Козаки весь Очаковский посадь сожгли и людей забрали“ (ст. 235).

В 1689 р. Мазепа з козацьким військом брав участь у другому поході Голіцина на Крим. Автор описує козацькі заслуги й жертви в цьому поході (ст. 236).

В 1690 р., „Войско козацкое ходило подъ Очаковъ; где посадь сожгли и много обидъ Татарамъ подѣлали“ (ст. 236-237).

В 1692 р. козацькі війська знову ходили під Очаків, „тамо посадь сожгли и зъ ясиромъ воспять возвратилися“ (ст. 237).

В 1694 р. козацьке військо Очаків спустошило і полон турецький взяло; і ще мало цього року походи на Татар (242).

В 1695 р. Мазепа з Шереметовим „четыре турецкіе гради, каменіемъ мурованіе, надъ Днѣпромъ въ Спасовъ мясопустъ (постъ) виняли и градоначальниковъ со женами и зъ дѣтми, и военихъ людей янчаровъ, со всѣми ихъ богатствами такожде армати и можчарѣ спѣжовіе, великіе и маліе, и всѣ военніе Турецкіе припаси забрали, и раздѣливши, въ Великую Россію и Малую отпровалили, а градъ Козѣкременъ и градъ Муберекъ и Асламъ до основанія разорили...“ (244).

В 1696 р. знову козацькі війська воювали татар; при чому військові демонстрації на Лівобережжі проти татар робив і Шереметов, особливо з своєю дивізією колмиків (ст. 245).

Дуже докладно зупиняється автор на Озівському поході 1696 р., на який після смерті царя Івана Олексієвича „виправился повторне подъ Азовъ Государь царь Петръ Алексеевичъ зъ великими силами и дивнихъ нѣмецкихъ разнихъ штукъ военными фурѣями и арматами, зъ кранатами, и войску Малороссійскому пятнадесятихъ тысящихъ в тую жъ компанію быти. Якожъ найскорѣй виправивши Гетманъ Мазепа оное число Козацкого войска, учинилъ надъ онимъ Наказнимъ Гетманомъ Чернѣговского Полковника Якова Лизогуба; а зъ нимъ послалъ Полковниковъ: Гадыцкого Михаила Бороховича, Прилуцкого Димитрія Горленка и Лубенского Леонтія Свѣчку, такожде и Компаній Федковъ полкъ и Сердюцкій полкъ Кожуховского. Которіе, идуци зѣло спѣшно, приспѣли подъ Азовъ въ Петровъ постъ и поставлени за Азовомъ внизъ рѣки Дону отъ моря и отъ Кубанской орди, и занявши самий Донъ рѣку обозами, отняли сообщеніе — коммунѣкацію полевому Татарскому войску зъ сиделцами Азовскими, — которіе до того часу зношувалися совѣтами, спомоществовалися запасами и посланками чрезъ тоє порожнее мѣсто, землею и водою; а Царское Величество, ставши судномъ на устіѣ рѣки Дону, не пустилъ Турковъ, кораблями пришедшихъ, зъ моря. Что видя Татаре, яко надъ надежду путь имъ той свободній, аще и тайній, къ облеженцомъ Азовскимъ воспашенъ, всѣми силами своими начали великія, еже-день, чинити на обозъ козацкій нападенія, желающе... на коняхъ, взявши зъ кораблей Турковъ въ Азовъ на помощь впровадити; но ради храбрости и бодрого Козацкого ока и отпору, не возмogli того доказати. Напоследокъ, водою въ нощи проезжая, Турки зъ Азова дали о себѣ знати полевой Ордѣ, а

Орди Туркамъ на кораблѣ; и того Козаки досмотривши, стражъ крѣпкую надъ рѣкою утвердили и не дали имъ отнюдь о своей нуждѣ извѣщати и зноситися зъ собою.

И еще колкраті, яко зъ града випоромъ Турки вибѣгаючи, тако и Орда зъ поля на Козацкій обозъ нападаючи, Козаковъ поражали; обаче Козаки, при Божіей помощи, не дожидая нѣмецкихъ чрезъ нѣсколко недель готующихся подкоповъ и штурмовъ, сами давнею своею розгорѣвшиися охотою, дерзновенно зведши чрезъ валъ Азовскій зъ Турками великій бой, цѣлій день въ огнѣ страшномъ на непріятеля жестоко валячися, прислугу свою Царскому Величеству противу невѣрныхъ даже до нощи являли, токмо зъ оружжа огнистого палячи непохибно, убивающе безпощадно и снопѣями на валъ скачуще мужественно, не токмо Турковъ оружіемъ изручъ ломали, корогви ихъ хватали, и канатами водними за палѣ закидающе, палѣ градскіе зъ валу виворочали и въ градъ дѣру чинили, — но и на оную едини другихъ въ градъ увалитися принуждали и заохочали. Въ каковой Марсовой охотѣ, милѣйшая была всякому смерть, нежели животъ; где Турки, не могуще отъ валу оружіемъ Козаковъ отбити, мѣшками нѣкоимись приправивши порохъ и запаливши, за валъ извергали и Козаковъ опалили, — но ни тимъ что успѣли. Потомъ ровъ глубокій въ градѣ, близъ валу, противу штурмовъ Турки ископали, даби Козаки, когга въ градъ увалятся, въ оній ровъ упали; но ниже то имъ что поможе, — понеже турецкій блякавзъ въ-нощи доставши, четири армати зъ оного въ свои шанцѣ и нѣчтось наметовъ и иныхъ вещей впровадили. Сіе во утрешній день рано увидѣвши Азовскіе жители, Турки, и взирающе, что Козаки, болше еще возмужавше, охотно собирающіеся въ великія купи, и не щадя живота своего, начинаютъ, не укрѣпившіеся и пищею, устримлятися — сильное нападеніе на градъ учинити, и уже многіе начальници (начатки) Царскому Величеству предъ Его Монаршими очима въ прислугу, и матерѣ своей Малой Россіи, на лонѣ своемъ ихъ воспитавшей, на славу являюще, — тогда, забивше о животѣ своемъ, начали на вали градскіе отчасти наступати; тогда Турки, видя Козаковъ, охотою розженнихъ непреодолѣніе и свою крайнюю погибель, начали на миръ взивати и милости у Царского Величества просити, — что и получили.

Которого войска Малороссійского прислугою Царское Пресвѣтлое Величество бывши зѣло доволенъ, не токмо у столовъ своихъ довольно всѣми изобиліи Наказного Гетмана, зъ Полковниками и всѣми началами, и знатное Товариство утверждалъ, но и въ обозъ малороссійскій всѣхъ запасовъ поемихъ и ядомихъ толь премного надалъ, что не токмо не могли изжити и зъ собою забрати, но и продати не все возмogli; а зверхъ того, еще на чернь пятнадесять тысящъ рублей денегъ, а на знатнѣйшихъ Козаковъ и Сотниковъ во всѣ полки — на коегожда по пятнадцать червонцовъ далъ; такожде Гетмана наказного и всѣхъ полковниковъ пребогато обдарилъ и со премногою милостію въ доми своя отпустилъ“ (ст. 246—248),

Того ж року Мазепа з Шереметом, з наказу царя, ходив на Коломак проти хана кримського. Цар Мазепу потім милостиво приймав і обдарував.

В 1697 р. Мазепа з боярином Долгоруким плавали Дніпром „на суднахъ воднихъ, називаемихъ фуркатахъ“ проти турецького і татарського війська (252).

В 1698 р. Мазепа з Долгоруким знову мали „нѣсколько боевъ зъ Татарами“, а потім Мазепа по наказу Петра їздив у Вороніж, „где судна морскіе на Дону рецѣ готовали; откуду Гетманъ зъ премногою милостію былъ отпущенъ“ (254).

В р.р. 1699. і 1700. козацьких походів не було, бо цар в цей час ні з ким не воював; зате в 1701 р. походів знову було багато.

В 1701 р. козацькі війська ходили з Петром І „подъ градъ Шведскій Ругодевъ“; того ж року Гадяцький полк і Запорожці „ходили до Пскова, для отпору Шведовъ“; туди ж ходив і Мазепа, і миргородський полковник Д. Апостол. Потім Гадяцький полк ходив з під Пскова до Риги з Репніним, а Миргородський полк з під Пскова ходив з Шереметовим до Юр'єва „и тамо шведское войско разграбили, где забить полковникъ Малороссійскій Пашковскій“ (ст. 255).

В 1703 р. „посилалъ Мазепа зъ Лубенскимъ Судією Кичкировскимъ Козаковъ за Волгу къ Шеремету, ради збунтовавшихся Башкирцовъ“ (256).

В 1704. і 1705. рр. Мазепа з козацькими військами („малороссійскими“) виступав проти Шведів.

В 1706 р. „Полковникъ Стародубскій Миклашевскій отъ Шведовъ забить. Такожде и полковникъ Переясловскій Иванъ Мировичъ со всѣмъ полкомъ своимъ взять Шведами въ неволю“ (ст. 257).

Московська установка автора літопису виявляється виразно і в його ставленні до окремих історичних діячів — персонажів його літописних „Дѣйствій“. Найповніше і найприхильніше виявляє автор своє відношення до „вѣрнѣйшого Россійского сина благоразумного вождя Богдана Хмельницкого, Малую Россію отъ тягчайшого ига Лядского Козацкимъ мужествомъ Свободившого . . .“ (Объявл. къ чит., ст. III). Б. Хмельницький, цей „преславный вождь запорожскій“ (ів., ст. II), „Мужъ хитръ въ воинствѣ и розумѣнъ зѣло“ (ст. 31), „былъ зъ природы розуменъ и въ науцѣ языка латинского бѣглій“ (ст. 33). В звязку з смертю Б. Хмельницького автор пише про покійного — як це зауважив ще Самчевський і потім Карпов — в стилі, яким писав давній наш літописець про Святослава. Б. Хмельницький — читаємо в нього — це „Мужъ поистинѣ, имени гетманского достоинъ, много дерзновенъ въ бѣдствіяхъ входити, множае совѣтенъ въ самихъ бѣдствіяхъ бѣше, въ немъ же ни тѣло, коими либо труди изнурено, ни благодушество противными навѣтъ побѣждено быти можаше; мрози и зноя терпѣніе равно, пищи и питія не елико непотребное иждивеніе, но елико естеству довлѣяше толико вкушаше; сномъ ни въ нощи, ни во днѣ побѣждашеся; аще же когда отъ дѣлъ и упражненія воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцѣнныхъ одрѣхъ, но на постели яже воинскому мужу приличествуетъ; спящи же паки не печашеся, дабы уединеніе коему мѣсто избѣрати, но и между немалимъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радящи, съ тихостію сна пріимаше, одѣяніе ничимъ же отъ прочіихъ рознствующее; оружіе точію и кони мало что отъ иннихъ лучшее; мнози многожда его воинскимъ плащемъ покровенна между стражми отъ труда изнемогша почивающа созерцаху; первій на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше . . .“ (ст. 153).

Але при таких яскравих похвалах для свого улюбленого героя, автор подекуди згадує й такі моменти, що ніби кидають тінь на славного козацького вождя. Він твердить, наприклад, що Б. Хмельницький був несправедливим і в залежності від обставин пускався на хитрощі. Після Білоцерківського договору гетьман побоювався, щоб і його самого не видав хто ляхам, — „понеже и своимъ не вѣрилъ, чесо ради являючись Ляхомъ зичливимъ многихъ козаковъ и по неправедной лядской жалобѣ самъ за шеи бралъ и на горлѣ каралъ, абы той ему часть трудный якъ перебувши, Ляховъ фортелне уловити“ (ст. 112).

Всеж ніщо не може захитати подиву автора з подвигів Хмельницького. Його адорація чи не найяскравіше виявляється у віршованій похвалі до

портрету Б. Хмельницького.³⁴⁾ Ця „похвала вѣршами Хмелницкому отъ народа Малороссійскаго“ така:

Богдан Хмелницкій се изображенній
Воинъ въ Россіи славній, непобѣжденній.
Чрезъ его Украина на ноги повстала,
Ибо подъ игомъ Лядскимъ мало нескончала,
Искоренилъ Унію, гонилъ Ляхи зъ Жиды
И прочіе народи подъ такими виды.
О коль велегласнѣи вѣсти торжественніе
Славу его пронесе даже по вселенной,
И Трацку страну смертни нападоша страхи,
Егда луну ихъ Марса досязаху прахи!
Симъ смертію побѣжденъ смерти не годдуеть,
Въ синахъ своихъ Россійскихъ живеть и воуетъ.

Українських діячів з перед-Хмельниччини автор згадує досить коротко і мало до кого з них виявляє своє відношення. Про великого князя Володимира пише як про „Самодержца всея Россіи и страхъ многимъ Царствамъ Равноапостольного князя . . .“ (ст. 177). Похвально згадує „благовѣрного Князя Симеона Олелковича, иже, по разореніи Батіевомъ, пусту лѣтъ двѣсти и тридесять стоящую святую, небесиподобную церковъ Печерскую обновилъ многимъ иждивеніемъ имѣнія своего“ (ст. 17-18). Дуже прихильно висловлюється він про П. Сагайдачного, як про гетьмана славного, великого заступника і оборонця православної віри і т. п. „И когда бы Гетманъ сей Запорожскій Сагайдачній зъ Козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то бы Турки въ Россіи и Полшѣ зъ Церквей и Костеловъ для коней стойли поробили“ (ст. 27).

Пояснюючи причини повстання козаків проти поляків, автор представляє Косинського як ревностного благочестивого заступника православних, а про Наливайка розповідає як про „сина православія“ і „ненависника унії“.

З сучасників і сподвижників Б. Хмельницького автор майже нікому не дає спеціальної характеристики. Про Барабаша, який приховав королівський лист, він каже, що Барабаш „Ляхомъ прихилень бѣше, ово яко своей користи токмо искій, изволяше самъ во благахъ жити, а о войску не радяше ниже обидѣ лядской“ (ст. 39). Королеві Владиславу автор приписує надзвичайну мудрість; за мудрістю цього короля „Ляхи въ волностяхъ и достаткахъ поживши, такъ распустилися, же войны и забыли“ (ст. 57). „Богъ бо хотя Ляховъ болше чрезъ Хмелницкого смирить, отятъ отъ нихъ . . . мудрость кроля Владислава“ (ст. 57). У зв'язку зі смертю Адама Кисіля, автор каже, що це був „мужъ благочестивъ и вѣры Греко-Русскія великій бѣ побожникъ во словесахъ бѣ Сладокъ, Украинѣ пріятень отъ древняго и славного рода идѣй Святолда, бывшего въ року 1128 Русского Гетмана“ (ст. 118).

Про Ів. Виговського, „иже еще на Жолтихъ Водахъ взятъ во плѣнь зъ Ляхами и зъ воинствомъ козацкимъ Ляховъ воюя, и добръ совѣтъ имъ подавая“, автор свідчить, що з нього був „мужъ мудръ и въ писаніи искусень“ (ст. 58). Але оповідаючи далі про події зв'язані зі смертю Б. Хмельницького автор представляє І. Виговського хитруном, притворщиком і злодієм. Виговський хитростію добув собі на раді дозвіл підписуватися гетьманом Війська Запорозького, потім украв „болѣе миліона денегъ“ у Хмельницького і „беззаконіе ко беззаконію прилагая, ко украденнимъ денгамъ приложи еще украсти и клейноти войсковіе...“ (ст. 157).

³⁴⁾ Портрет цей у відомих нам списках не зберігся, але мусів бути в оригінальному рукопису.

„Дѣйствія“ Виговського на гетьманстві несправедливі, він сам „легкомисльний“ (ст. 164), „яко тать и вѣроломецъ“ (ст. 166). В іншому місці автор пише, що Виговський хитрий і „утаєний супостатъ, образомъ и вещью ляхъ“ (ст. 158) і невдячний до Б. Хмельницького, який його викупив у татар, і возвисив, і обогатив. Виговський — це „врагъ Всероссійскій“ (ст. 157); супроти царя він „супостатъ и явный измѣнникъ“ (ст. 158), великий властолобець і т. п. Гадяцька унія це легкомисний акт Виговського. Характеризуючи Виговського, на часах і ділах якого автор зупиняється ще досить докладно, він ніби протиставляє його світлій постаті Б. Хмельницького. Московська установка автора в оцінці українських діячів виявилася й у записі про смерть (розстріляння) Виговського. „И такъ воевода Русскій и Сенаторъ Коронній, за неповинную кровь людскую (ст. за Конотоп! С. Н.) и за несодержаніе Монаршой присяги, Гетманство скончилъ поносно и безчестно“ (ст. 186). Так само й про П. Тетерю автор говорить як про зрадника цареві.

Не менш негативне ставлення автора й до Ів. Бруховецького, якого він наділяє такими епітетами, як „завистливий“, „зловий“ тощо. Неприхильне відношення автора й до Васюти Золотаренка. На Бруховецького він особливо недобрий за Сомка, якого він ідеалізує. „Якимъ Сомко — каже він — вождь есть храбръ и во дѣлахъ воинскихъ искусенъ, наипаче же, яко не щадяче своего здоровья, за честь и славу Его Царского Величества, при своемъ щастію, вѣрно и мужественно поборяетъ, хотяху вси единодушно совершеннымъ его Гетманомъ устроить . . .“ (ст. 177); і в інш. місці знову підтверджує, що „Сомко бысть воинъ храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоты зѣло дивной, всего же паче Царскому Величеству слуга наивѣрнѣйшій и въ исполненіи воли Его Государской наихотнѣйшій“ (ст. 182). „Каковъ же мужъ сей красотою и возрастомъ бѣше, отсюду можна есть разумѣти, яко егда Татарику ихъ посѣщи повелѣно, тогда онъ, прочихъ усѣкнувши, прииде съ обнаженнымъ мечемъ и къ Сомковѣ, котораго увидѣвши началъ со удивленіемъ, купно же и жалостію, вопрошати: „и сего ли сѣщи подобаетъ?“ Егда услыша, яко и ему всячески умрѣти предлежитъ, возгласи: „о несмысленніи и немилосердніи глави! Сего человека самъ Богъ роди на показаніе свѣту . . . ви же — нерозсудніи — и сего не жалѣете предавати смерти!“ Но ни тако что успѣ, ибо Бруховецкій, злобствуя на ихъ по-премному, конечный извѣтъ даде всѣхъ выше реченныхъ мужей умертвити“ (ст. 182).

Автор говорить про „неситное крове хотѣніе“ Бруховецького, який душогубне поклав основаніє для свого гетьманування (ст. 181). Оповіді про смерть Бруховецького, автор додає, що „такъ Богъ отмстилъ на Бруховецкому неповинную кровь Сомкову и прочихъ полковниковъ и знатного товариства, ихъ же онъ, наступуючи на Гетманство и за своего уже гетманування, множество погубивши, чини ихъ и имѣнія голодѣ запорожской роздаде, и на ихъ уповаше . . .“ (ст. 198).

По відношенню до Як. Сомка, автор неприхильно ставиться й до єпископа Мефодія (Филимоновича), називає його завистливим (ст. 177). Це тому, що Мефодій підтримував Васюту на гетьманство супроти Сомка.

Та як Сомка, високо ставить автор і паволоцького полковника Івана Поповича („мужъ храбръ“, ст. 183). „Поистинѣ — каже він — аще би сіє два союзніє мужи: Поповичъ, глаголю, и Сомко далѣе пожили, то могли би старого Хмельницкого дѣлемъ слѣдствовать . . .“ (ст. 183—184). Зате П. Дорошенка за його спілку з Турками автор називає безбожним і честолюбцем. Добре згадує він про Многогрішного: „Сей Гетманъ — пише він — Украину всю соединилъ и смирилъ, и у Царского Величества, за выступки прежде бывшихъ Гетмановъ и Бруховецкого противу Его

Царского Величества всему войску Запорожскому отпустить и вѣчне тихъ винъ не поминати — упросилъ и статуты на волности прежніе подтвердилъ, — и новіе, даби воеводамъ въ Малороссіи не быти, постановилъ“ (ст. 206).

Для Самойловича автор не висловлює особливих похвал, але всеж ставиться прихильно, найбільше за його вірність до царя (ст. 210). Прихильно відзивається автор і про С. Палія, який користувався милостю царя й був мужественний і серед усіх полковників на Задніпрянщині перший (ст. 240—241). Під 1696 р. в зв'язку з Озівським походом автор згадує наказного гетьмана Якова Лизогуба, що був „мужъ въ добродѣтели и въ воинскихъ трудѣхъ искуснѣй“ (ст. 250). Своє відношення до Мазепи автор виявляє в словах: „Мазепа змѣнивъ . . .“, а ще перед тим згадує, що він дітей Самойловича згубив „злохитрим дѣйством“ (ст. 235).

Як уже сказано, автор виявляє виразну прихильність, навіть відданість, до московського православного царя. Свою оцінку українських діячів він переводить саме з погляду їхнього відношення та вірності московському монархові. Перед царем у автора виразний респект. Згадуючи про московського царя, автор уживає й дещо з титулу або таких виразів як „Милость Его Монаршая“, Царське Величество, Великий Государь, під Високодержавною Его Монаршою рукою і т. д. (ст. 200—201). Розповідаючи про свавільства запорожців, як вони обрали Бруховецького, автор згадує й про те, як вони „даже до самого лица Царского Величества писаху“ (ст. 178). Про інших монархів автор у такому стилі не висловлюється — титулатура їх у нього значно скромніша. Прихильність автора до декого з московських царів переплітається в нього аж з моментами чудесного. Напр., описуючи під 1697 р. озівський похід і битву з турками, автор закінчує так: „а Козаки, избавившись отъ непобѣдимого нуждного облеженія, воздали хвалу Вишнему Богу, приписавше тое свое отъ бѣсурманъ избавленіе своего Монархи Великого Государя Царя Петра Алексеевича щастію“ (ст. 254).

Та автор не тільки виявляє свою симпатію і відданість до особ московських царів і до їх православія, він виявляє себе виразним прихильником об'єднання України з Москвою в державу „Всероссійскую“. Він особливо похваляє тих українських гетьманів і діячів, які боролися з Поляками та Татарами й працювали для українсько-московського об'єднання; і навпаки, він гудить тих, що шкодили своїми „змѣнами“ цьому процесу. Не згадуючи вже про таких діячів об'єднання, як Б. Хмельницький або паволоцький полковник Попович, вкажемо лише, як автор пише про Самойловича. Останній „на власти Гетманства . . . ставши началъ Царскому Величеству вѣрно и радѣлно служити; ибо усмиривши во всей Малой Россіи всю своеволю и совокупивши — всѣхъ на вѣрность Царского Величества мысли, потомъ началъ и заднѣпрскихъ, крове людской неситихъ властителей, вождовъ и своеволцовъ, — ово ласканіемъ перезиваючи ихъ на тую сторону Днѣпра, даючи имъ началство и опредѣленіе къ прожитію — усмирятъ и подъ Царскую руку приводити, — ово силами Монаршими угрожая“ (ст. 210).

В той час, коли для Поляків, Жидів і Татар у автора знаходяться слова зневаги, його відношення до Москалів доброзичливе. Це зауважили вже й давніші дослідники, й з особливим вдовolenням констатував це Г. Карпов. Як читаємо у Багалія, з Грабянки хоч і був автономіст, „а в тім у нього, як і у Величка, ми помічаємо надто велику пошану до російських імператорів. І він, високо ставлячи Б. Хмельницького, хоч і не називаючи його на ймення, вважає його за раба всеросійського монарха, цебто царя Олексія Михайловича“. ³⁵⁾ Справді, Москву автор коли й гудить то дуже

³⁵⁾ Джерелознавство, ст. 34.

рідко — напр., в зв'язку з запровадженням московських воевод на Україні за Бруховецького; в одному місці читаємо, що Б. Хмельницький в розмові з ханом зве московську владу „Игомъ московского самодержавствія“ (ст. 143). Але такі вияви самотні. Натомість докази української прихильності до Москви численні. Про присягу українського населення московському цареві 1654 р. автор пише, що „по обохъ странахъ Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа зъ охотою учинили, и бысть радость великая во всѣмъ народѣ, ибо всѣ были благонадежны подъ единовѣрнымъ себѣ Монархою тихо-мирного во всемъ пожитія“ (ст. 123). Після 1654 р. „великій Государь . . . началъ писатися Великія и Малія и Бѣлія Россіи Самодержецъ“ (ст. 131). Царя Петра I автор титулує вже царем всеросійським — „Великій Государь Всеросійской, Царь Петръ Алексіевичъ“ (ст. 243). Правда, що вже й перед тим автор ужив цього терміну, але в прикладенні його не до московського царя, а до Виговського, якого він називає ворогом всеросійським. Пробивається у автора подекуди й погляд — хоч без мотивації — про спадковимні права московських царів на українські землі. Б. Хмельницького, цього „вѣрнѣйшого Россійского сина“, він особливо похваляє не тільки за те, що той „Україну від тягчайшого лядского ига свободив“, а також і за те, що Б. Хмельницький Малюю Россію „Россійскому Монаршѣ, изъ столними гради въ первобытность“ привернув. Коли Б. Хмельницький р. 1656 повернувся до Чигирина, він зібрав своїх „Енераловъ и Полковниковъ на Совѣтъ, чтобы по согласію всѣхъ“ подякувати Олексію Михайловичу за милостиве „пріятіе наслѣдственныхъ Его Величества Малороссійскихъ обоихъ странъ Днѣпра краевъ . . .“ (ст. 144).

Як уже згадано, автор з різних причин не виявляє прихильності ні до Поляків, ні до Жидів. Поляки не викликають у нього поваги. Він не забуває згадати про хоробрість окремих польських воевод або й цілих військових частин, але загалом поляків не шанує за їх боязкість і бундючність. В промові Б. Хмельницького до козаків перед Жовтими Водами є, м. инш., таке місце: „ . . . не устрашайтесь гордостной лядской силы, не убойтесь сверѣпства и страшилищъ отъ кожей лямпортовихъ и перьевъ трусевичъ устроенныхъ . . .“ (ст. 43). При виборі короля по смерті Володислава, „много Ляховъ у Варшавѣ собраша, обаче всѣ заячьи уши имѣяху, тако бо ихъ страхъ отъ Хмелницкого обійде, яко едва суха древа трескъ услышатъ, то безъ души ку Гданску бѣжаху и чрезъ сонъ не единъ рекъ: „ото Хмелницкій“ (ст. 59). Описуючи погром поляків під Пилявцями, автор каже, що „Егда всѣхъ ночь покри мракомъ, абіе возста страхъ и трепетъ между Ляхами въ обозѣ, аки би Гетмани ихъ побѣгоша зъ обозу, и что имѣяху вступнимъ боемъ вспять ити подъ Константиновъ, то начаша зъ обозу утѣкати, единъ на другого „стойте“ возиваетъ, а тимъ часомъ, здоровье и животъ ногамъ повѣривши, каждый утикаетъ“ (ст. 55). Про цих утікачів автор далі розповідає, що вони „изъ своихъ головъ потъ отираючи и сердца отъ страха яко млотомъ тяжко біюще, мало охоложаючи, гдесъ за Гданськомъ, не умѣючи по моряхъ въ суднахъ плавати, умишляли себѣ отчизни искати и тамъ опочити . . .“ (ст. 56). В розмові з Ад. Киселем Б. Хмельницький казав: „ви нинѣшніе Ляхи, не яко прежніе кавалери, но подобніе зайцомъ и обезьяномъ, толко умѣете мовити много и утѣкати!“ (ст. 62). В оповіданні про Збараж 1649 р. знову підкреслює автор страх польського війська (ст. 68—69). Після Батога, коли Б. Хмельницький рушив під Кам'янець Подільський, в Польщі „всѣ отъ мала до велика устрашишася неутолимимъ страхомъ . . . и вси готовяхуся за Вислу ку Гданску и къ Поморскимъ берегамъ утѣкати“ (ст. 115).

Але в цих висловах на адресу Поляків у автора більше легковаження й гуморного кепкування. Зовсім інші ноти чуються в його висловах на адресу Жидів. Оповідаючи про порядки, заведені Поляками на Україні після поразки Острянці-Гуні, автор каже, що „Церкви Божія Жидомъ запродаху и за дозволеніємъ жидовскимъ крещаху младенци, и всякіе обряди церковніе благочестивихъ поддаяху Жидомъ въ аренду“ (ст. 30). Описуючи за В. Коховським тяжке становище українського населення перед Хмельниччиною, автор каже: „А что горше, Жиди всегда смишляху новіе дани...“ (ст. 32). В Супліці до польського короля, писаній Б. Хмельницьким 2 липня 1648 р. з Білоцерківського замку, читаємо: „... а еще намъ бѣднимъ на конечную бѣду отъ Пановъ нашихъ Украинскихъ на арендахъ насланій проклятій родъ Жидовскій новія дани и здирства винаходитъ“ (ст. 49).

В поглядах і відношенні автора до Поляків і Жидів велику роль грають моменти соціально-політичні й церковні. Як головна причина повстання Б. Хмельницького супроти Поляків у автора фігурує унія й польські утиски. В сказаній „Чесо ради воста Хмелницкій на Поляковъ“ автор згадує, що деякі літописці вважають причиною війни Берестейський собор, с. т. унію, „ибо въ то время Наливайко воста на Ляхи первій“. Унія — химера; а ті, що її запровадили, — наємники, а не істинні пастирі (ст. 24). Згадує він і польського літописця В. Коховського, що „написа, яко Ляхи великіе тяжести людемъ Украинскимъ и Козакамъ налагаху насилія, и обиди церквамъ Божіимъ твораху, отемлуе нуждою отъ благочестивихъ имѣнія и самихъ смерти предаху, отъ чести и власти изгоняху, суду не даяху, Козаковъ всячески излобляху, отъ всякого бидла и пчель десятое взимаху. Иметъ ли кто звѣра? кожу дай пану; иметъ ли рибу? дай урочную дань оттуду на пана; отъ военныхъ користей Татарскихъ конь или оружіе въ Козака будетъ, дай хлопе на пана... всѣ имѣнія Козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жены волной въ дому и то не вовсе. Аще же когда случится на Козака вина и малая, то таковыми муками ихъ казняху, яко ниже погане таковыхъ смишляху мученій, и тако, въ козняхъ сихъ проливающе излишъ мѣру, невѣрныхъ превосходяху мучителствомъ. И что есть мучительство Фараоне противу поляковъ тиранству? Дѣтей въ котлѣ варяху, женамъ сосцы древіемъ изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣды...“ (ст. 31—32). За це все і... „сотвори Богъ Ляхомъ отмщеніе“ (ст. 32—33). В іншому місці читаємо, що доки по українських містах князі й воеводи були благочестивою віри, „отнюдь пакостей не творяху. Егда же пояша себѣ жени Ляховици и, отъ благочестія отпадше, къ Римскому костелу присташа, тогда начаша Церкви Православныхъ къ унії силно привлащати, а подданнымъ своимъ неслиханніе труди и дани налагати...“ (ст. 28).

Поруч з цією увагою до церковних відносин на Україні, автор виявляє в своєму літопису й чисту релігійність — віру в Бога і його Промисел. Він не тільки православний, але й християнин взагалі. Оповідаючи про Хотинську битву, автор каже, що там багато „паде Турской сили, Козацкой же и Полской мало“. Автор пояснює це тим, що Бог захищає християн від поганих (ст. 27). „Всесилная рука Господня“ виявляється в автора як местник (ст. 8—9). В уста кагану козарському автор вкладає таку відповідь послові французького короля (р. 640): „ви (рече) християне рабами Божіими именуетесь, злови же неисповѣдиміе противу волѣ Его творите; сего радѣ частѣ Богъ допускаетъ, дабы ми невѣрніе озлобленія Божія надѣ вами отмщали“ (ст. 10). Отже й тут на погляд автора, Бог є местник, який дбає про урівноваження справедливости. Татарську напасть за Батия на Україну автор пояснює так, що вона сталася „за грѣхи Россійскому роду“ (ст. 17). Татари „на Русскую землю пришедше, многіе воинскіе сили побѣди, многіе прекрасніе гради, допущеніємъ Божіимъ со землею соравни...“

(ст. 14). Коли Козаки під проводом Півтора-Кожуха зібралися на Мерлі, а проти виступали Поляки, то „Богъ же тамо самъ казни Ляховъ и Нѣмцовъ мразомъ“ (ст. 30). В сказанні „О первой брани козацкой на Жолтой Водѣ зъ Ляхами“, автор каже, що коронний гетьман „заповѣда всѣмъ полскимъ воямъ и козацкимъ реестровимъ и полководцемъ быти готовимъ Хмельницкого имати, но Богъ не даде ему пособія...“ (ст. 42). І далі в цьому ж сказанні читаємо, що Б. Хмельницький, „не на силу, но на Бога уповаше“. Коли козаки Барабаша перейшли до Б. Хмельницького, останній в промові до них, м. инш., говорив: „... приїмте оружїе и щитъ вѣры имущи помощника Бога... а надежда на Бога не постидитъ вы“ (ст. 43—44). В звязку з результатами Збаража-Зборова автор зауважує: „так о смири Богъ, возставивши подручнихъ на ноги, а гордія вверже въ землю...“ (ст. 80). І далі: „Богъ смирилъ гордыхъ Ляховъ немилостиво чрезъ Козаки“ (ст. 83). Берестецький погром козаків автор уважає „Судомъ Божїимъ, иже суть никому невѣдомїи“ (ст. 105).

Але при таких поглядах автора на Бога і вищу справедливість, кидається в очі, що в його літопису майже зовсім не має легендарних елементів церковного походження. З таких можна вказати властиво лише один — про поховання родини Сосновського. Після погрому поляків на Батозі, на Україні почали вибивати тих польських панів і старост, що понаїздили були сюди в свої маєтності або в них лишалися. Між останніми „и урядника Сосновского зъ женою и зъ двома дѣтми въ Конотопскомъ замку, по сей часъ жиючого, своеволци убили, и въ замковій Конотопській колодязь о Тройчномъ дни укидали; но о Воздвиженіи Честного Креста въ томъ же року не знаютъ откуда чудовне взядшася води колодязь онїй, которого было глубинѣ тажней коло десяти, выполнили и оніе вѣ тѣла, тамъ укиданіе, на верхъ винесли; а когда оніе тѣла отъ тоей води побрано, то води на свое мѣсце въ колодязь при очахъ многихъ людей уступили, которіе тѣла, въ цѣлости достаючіе, жители Конотопскіе неподалеку тогожъ колодязя въ одной ямѣ поховали“ (ст. 115).

По словам П. Житецького, Грабянка „вѣрнопопданный русскихъ царей, но это не мѣшало ему любить родину и стоять за ея интересы. Лучшее всего это настроеніе его выразилось въ рассказѣ о взятїи Азова, гдѣ Малороссїяне въ присутствїи царя Петра показали чудеса храбрости „царскому Величеству на прислугу, а матерѣ своей Малой Россїи, на лонѣ своемъ ихъ воспитавшей, на славу“³⁶⁾.

Справді, автор літопису виразно обособлює Україну й українців і протиставляє їх як москалям так і полякам та турко-татарам. Але при тому назва України й українського народу в його творі не дуже устійнена. Для неї він уживає кількох термінів. Імя України в його творі зустрічається більше 50-ти разів. Зміст цього імени в нього також не скрізь однаковий. На початку цим імям він означав східню частину Польсько-Литовської держави, — більш-менш те, що тепер називаємо Правобережжям. Але подекуди в літопису Грабянки цією назвою покриваються й лівобережні українські землі, що були давніше під Польщею а потім під козацьким реґіментом. На ст. 67 читаємо, що Б. Хмельницький полковників „по всей Украинѣ поставилъ“, і далі при переліченні названо і переяславського, і гадяцького (ст. 68); пізніше полковниками українськими названі і миргородський (ст. 117), і ніжинський на Чернігівщині (ст. 174). А ще далі про

³⁶⁾ П. Житецькій. Энеида Котляревскаго ..., ст. 11.

польського короля Яна Казимира сказано, що він „на Україну подъ Глуховъ зъ воинствомъ шествуетъ . . .“ (ст. 184).

Подекуди для часів з перед-Хмельниччини імя України вживається в значінні географічному — більш-менш з тим самим обсягом, як на тогочасних мапах. Але пізніше, це вже не тільки територія, а країна чи провінція з населенням. Б. Хмельницький в листі до короля, згадував і „за великіє обиди и всей Украины тяжести“ (ст. 76). Україна, недавня провінція польсько-литовська, виразно протиставляється Польщі. Джеджалій лядському послові каже: „... имате Польшу, а Украина козацкая да будетъ“ (ст. 64). Це протиставлення України Польщі а українців ляхам виявляється в автора і в тому місці, де він оповідає про народні жалі на Б. Хмельницького, який „по многой Богомъ данной надъ Ляхами оружіемъ козацкимъ побѣдѣ, Украинскія люди паки Ляхомъ предаде въ неволю въ такой тѣснотѣ отъ Ляховъ народъ быти Украинскій“ (ст. 111). В міру того, як розвиваються події Хмельниччини, Україна стає вже поняттям „домова“ (вітчини) з політичним забарвленням. Б. Хмельницький, повернувшись „со всѣмъ воинствомъ своимъ ку домовѣ, побѣду надъ Ляхами нося Украинѣ . . .“ (ст. 80). Після Зборова Б. Хмельницького зустрічають „яко побѣдителя Ляховъ и свободителя отъ лядскія неволѣ Украины“ (ст. 82). Україна це — козацька земля — територія, про яку трактує в своїх договорах з Поляками Б. Хмельницький. В смислі Зборовського договору Б. Хмельницький домагається, м. инш.: „и костели Римскіе дабы ни единѣ не былѣ на Украинѣ. Благочестивимъ же церквамъ и клиру свободнимъ быти не токмо Украинѣ, но и въ коронѣ Полской и въ Литвѣ, и равную честь духовенство Русское зъ Римскимъ да имѣетъ; и жебы между народомъ не устали кулотнѣ, для того шляхту всю, щобы найскорѣй зъ Украины руковати зо всемъ во внутренюю ихъ Полщу, а козацкую землю абы освобожденно по Горѣнь и Кіевъ и Браславль и Чернѣговъ . . .“ (ст. 87). Територія України в поняттях польських могла збільшуватись. Б. Хмельницький похвалявся на Ляхів, страхаючи по саму Вислу „Украину себѣ учинити“ (ст. 88). Всеж, Західня Україна, що й за Хмельницького лишалася під Поляками, у Грабянки не називається Україною (ст. 102). Оповідуючи про події 1676 р. літописець каже, що Султан Турецький „заехавши все Подолья и Украину“ (ст. 222).

Україна в Грабянки так само протиставляється й Москві. Боярина Б. М. Хитрово за Виговського „прислано зъ Москви на Украину“ (ст. 157); також і Ляхи посилають посланців до Виговського на Україну (ст. 159). В іншому місці читаємо, що Поляки погодилися „дабы для успокоенія зъ Козаками войны на Украинѣ третая Речь Посполитая новоустроєнна была . . .“ (ст. 161). Протиставляє автор Україну і Запорожжю, бо каже, що Запорожці приходять „въ Украину“ (ст. 194). Україна — це країна підлегла гетьманському реґіментові. В 1666 р. „присланни бяху отъ Москви во всю Украину спищики“ (ст. 191). Це для відомого перепису Бруховецького. Але в тому ж році — читаємо — „Дорошенко поїде на Маховского, которій на становиску зимовомъ въ Украинѣ росположившись“ (ст. 192). От же тут Україна — і під тим, і під другим гетьманом. Дорошенка закликали „зъ Украины . . . на Малороссійское гетманство“ (ст. 197), себто з Правобережжя на Лівобережжя, де був Бруховецький. Під р. 1677 автор пише про „Украину Юрія Хмельницького“ (ст. 225).

Та пізніше, замість України, зустрічаємо в автора все частіше партикулярні назви: для Правобережжя — Задніпря, для Лівобережжя — Малая Росія. Вже під 1665 р. читаємо про те, що Дорошенко „началъ преклоняти зъ-подъ царской власти подъ королевскую державу полки Заднѣпранскіє“

(ст. 189) — це про Правобережжя. В 1675 р. „Начали вси заднѣпряне свою землю пусто оставляти и подѣ Гетмана Самуйловича преходити въ Малу Россію — которихъ Гетманъ — своеволю укрощаючи, ласкаве приймавалъ и началъ (начальнихъ) чинами потѣшалъ, даби тамъ, на Заднѣпру будучи, зъ Турками и Татарами при Дорошенку християнъ не вигубляли“ (ст. 219—220). З переходом Юрія Хмельницького під царя Московського, „начали на за Днѣпру війни утихати“ (ст. 171). „Самусево гетманство“ було „на Заднѣпру“, як і гетманство Гоголеве (ст. 222, 241). Семен Палій, родом з Борзни, одружився „на Заднѣпру въ Фастовѣ“ (ст. 239). „Утишивши же Заднѣпра“ той самий С. Палій, „яко удѣльний Панъ... всякіе приходи со всего Заднѣпра, даже до Днѣстра и Случи“ на себе збирав (ст. 240). Він „жилъ при всѣхъ доволствіяхъ, владѣючи всѣмъ Заднѣпрямъ по Днѣстръ и Случъ, акиби Гетманъ“ (ст. 241). Отже, Заднѣпря в автора — це Правобережжя аж до Дністра і Случі. Але трапляється, що він прикладає назву Заднѣпра і до Лівобережжя. Так під р. 1677 читаємо, що Самойлович з Москалями, здобувши Чигирин і інші міста, які були під Турком, пообсаджував їх своїми залогами, а тамошню старшину і козаків, не довіряючи їм „зъ Чигирина на Заднѣпра... на пожитіе забравъ“ (ст. 225). В іншому місці він означає Лівобережжя як „Заднѣпра Московское“ і „Заднѣпра Малороссійское“ (ст. 202). Але це одинокі місця в цілій праці, де Заднѣпря прикладається до Лівобережжя. Для останнього Грабянка вживає здебільшого назви Малая Росія. На ст. 245 під 1669 р. читаємо, що Татари „внутрь Малой Россіи поступовали“ — це значить на Лівобережжя, до Сорочинець тощо. За Юрія Хмельницького з Правобережжя („зо всего за Днѣпра, даже изъ-за Днѣстра“) людність масово переходила „на сюю сторону Днѣпра... которіи не змѣстившись у Малой Россіи и далѣй за границу у Великую Россію“ йшли й оселялися (ст. 171). Самойлович „усмиривши во всей Малой Россіи всю своеволю... потомъ началъ и Заднѣпрскихъ... усмиряти“ (ст. 210). В поняття Малої Росії автор вкладає не лише територіальний зміст, а забарвлює його також і політичним значінням. Мала Росія в нього — це частина України, що перебуває у звязку з Москвою. На ст. 220 читаємо, що Дорошенко хотів бути „Гетманомъ Малороссійскимъ“ с. т. лівобережним на місці Самойловича. З літопису виходить, що між Україною — Малою Росією й Москвою — Великою Росією проходить якийсь кордон, є границя. Нарід український від утисків польських відходить з України „и за границу у Великую Россію“ (ст. 112).

Виразно ж розрізняє автор і нарід український від Москалів, й українське військо козацьке від великоруського. Навіть і в тих випадках, коли вони воюють проти спільного ворога. Постійно в нього зустрічаємо такі вирази напр.: „въ тѣхъ градѣхъ Великороссійскими государственными войски и Малороссійскими добре были крѣпости поосажовани“ (ст. 184). Оповідючи про оборону Чигирина Юрієм Хмельницьким р. 1677, автор каже, що „зъ града Великороссіяне и Козаки крѣпко боронячися и на випоръ выпадаючи, многіе тысящи Турковъ побиваху“ (ст. 223). Трохи далі автор знову пише про війська малоросійські й великоросійські (ст. 224).

Великоросійське військо (як і великоросійські люди або гради) автор згадує досить часто. Часом він прикладає до нього, як напр. до московського війська Ромодановського, назву „Россіяне“ (ст. 168); але подекуди це „воинство великороссійское“ (ст. 180) він називає збірним імям „Москва“. Напр., „Гетманъ Брюховецкій, совокупивши полки Козацкіе, мѣючи зъ собою нѣчтось и Москви, пошолъ къ Черкасомъ“ (ст. 187). Або в іншому місці: боярин Ромодановський і гетьман Самойлович послали до Чигирина „пѣхоти полтори тысячи и Москви полкъ“ (ст. 224); а на ст. 225

читаємо, що коли Самойлович з москалями добули р. 1677 Чигирин, то там „Коровченка Полковникомъ зъ Москвою и Козаками“ посадили.

Москалів, московське військо, автор називає звичайно Великоросіянами. Але різноплеменне військо московського царя з участю калмиків і донських козаків у нього вже здебільшого „росіяне“ (ст. ст. 226, 227, 229). При чому в склад росіян „у нього тут українці не входять — росіяне і козаки називаються окремо. Хоч в іншому місці він говорить про сили російські (ст. 176), під якими розуміє і великоросійські, і малоросійські війська. Взагалі, з терміном „російський“ у автора не скрізь гаразд. Так, московського царя Олексія Михайловича він титулує м. инш. і великим князем „Всероссійскимъ“ (ст. 123); так само і про Ів. Виговського він пише, як про „врага Всероссійского“ (ст. 157). В листі Б. Хмельницького до Олексія Михайловича 1654 р. термін „російський“ вжито в двох різних значіннях — українським і російським. Б. Хмельницький там просить милостиво вислухати „насъ Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского со всѣмъ народомъ Россійскимъ“ (ст. 125) — себто козацько-українським; „Государствомъ Россійскимъ“ у цьому листі разъ названа Україна (ст. 125), а при кінці листа — володіння московського царя (ст. 127). Але в сказаннях про часи перед Хмельниччиною термін „Россійський“ прикладається майже виключно до України. Він згадує про Козар, які „владущи Києвомъ и иними Россійскими нѣкими странами“ (ст. 13); про те, як „князи Россістии зъ Києва державу ихъ (Козар) озлобляху“ (ст. 14). Про Велике Київське князівство автор висловлюється як про „Россійскій Скипетръ“ (ст. 18) і т. д.

Уживає автор в прикладенні до Українців і терміну руський. Руссю в одному місці називає автор українське населення Подністрянщини, що його Поляки катували — „единихъ избиваху на палѣ, другимъ носи и уши обрѣзаваху“; і це „во время мира такое безчеловѣчное мучение Ляхи Русѣ творять“ (ст. 96). В сказанні „о различныхъ бранехъ и оружии козацкомъ ...“ автор називає Україну „Руская земля“ (ст. 19); там же є згадка про „Великого царя Московского“, очевидно не руского. На ст. 34 читаємо, що й „прежде отъ всей Руси много челобитныхъ подавано до Королей Польскихъ“ — тут Русь-Українці. На ст. 35 наведена „Суплѣка ... отъ угнѣсненного Ляхами народа Рускаго“; ця супліка, подана р. 1632 „до всей Речи Посполитой Польской“, починається словами: „Презацнѣй и старожитнѣй народъ Рускій ...“ Турчин признавав Б. Хмельницькому титул монархи Руського (ст. 63), а чернь називала Б. Хмельницького „новымъ избавителемъ всѣй Руси“ (ст. 63). Терміни Русь, руський в літопису місцями чергуються з термінами Україна, український. „Егда же возвратися Хмелницкій зъ подѣ Зборова, Русскіе люди ублажаху его и на стрѣтеніе исхождаху, радостная глаголюще, яко побѣдителю Ляховъ и свободителю отъ Лядскія неволи Украины“ (ст. 82). Молдавська „Воеводянка Панна показуючи свою волную охоту зъ Хмелниченкомъ до малженства, казала Русскіе пѣснѣ на своемъ веселю дружкамъ пѣтѣ“ (ст. 115 – 116). А під 1672 р. читаємо, що „въ Камянцу оставшая Русь испрошиша себѣ у Турковъ три церкви“ (ст. 207) — тут уже терміну „Русь“ ужито в значінні віроісповідному, на означення православних. В такому значінні автор уживає цього терміну частіше: зустрічаємо в нього вирази „Вѣра Руская“ (ст. 110) — с. т. православна, „духовенство Руское зъ Римскимъ“ (ст. 87) — с. т. православне з католицьким, „Русскія вѣри“, „Рускій Епископъ“ (ст. 81) — це про С. Косова в значінні православний; оповідаючи про облогу Б. Хмельницьким Львова, автор каже, що там „Бернадини много благочестивихъ отъ Русѣ тайно побивше, полнѣ кладязь тѣлѣ мертвихъ на вергоша ...“ (ст. 59).

Загалом же, як видно й з наведених прикладів, виходить, що автор

у своїй географічно-політичній термінології що до України не в усьому послідовний. Зміст його назв досить неординарний і не скрізь є в згоді з хронологією й історією взагалі. Часом трапляється, що літописець уживає якогось терміну, кладучи його на такий час, коли цього терміну або зовсім не було, або він мав цілком інше значіння. Напр., розповідаючи про козаків, автор твердить, що вони „Малую Россію отъ тяжкаго Лядскаго ига свободиша“ (ст. 16). І таких випадків перенесення сучасної автором термінології на значно раніші часи в літопису можна було б вказати більше.

В історії „презълной брани“, як і можна сподіватись, автор присвячує не мало місця військовим подіям. Але при тому він рідко коли вдається в самі батальні подробиці, а зупиняється більше на відносинах та стані воюючих і результатах боїв. При певній докладности й картинности його воєнних описів, вони всеж досить правдоподібні і вже далеко не такі фантастичні, як, напр., в Історії Русов, а описи деяких „Дѣйствиі презълной брани“ роблять вражіння опису самовидця.

Ось, напр., що читаємо в його сказанії „о первой брани козацкой на Жолтой Водѣ зъ Ляхами“, датованій 2 травня 1648 р.: „... и бысть сѣчь велика. Видѣвше же Ляхове, яко сила ихъ изнемогаетъ, начаша въ бѣгство обращати плещи; но Потоцкій началъ утверждати, да понеизволятъ на брани воинскія умерети, нежели, въ бѣгство претворшеся, уподобитися распуженимъ овцамъ и быти снѣдь, аки звѣремъ противнимъ. Тими словеси опрошася Ляхове паки, и валяхуся аки снопи отъ меча противнихъ, а въ семъ паде дождь велій и вся оружія огненная омочи и приведе ихъ побѣдѣ послѣдней, что принуждени таборомъ рушити оборонною рукою къ Княжимъ Байракамъ, ближачись къ Городамъ; но Хмельницкій заславши передомъ козацкую пѣхоту у Княжихъ Байракахъ, казалъ рови копати, до которыхъ пришедши таборъ войска Полского змѣшался, а Татары и Козаки на обозъ нападше разграбивша, и самъ Потоцкій два рази устрѣленъ падъ скончался, и все войско Полское въ плѣнъ взято...“ (ст. 44). Врятувався лише один та й той ранений, Марко Гдешинський.

Ще докладніший батальний опис дає автор в сказанії „О второй войнѣ и побѣдѣ Козаковъ надъ Ляхами подъ Корсунемъ“ (ст. 45—47). Потоцкій і Поляки, дізнавшись про катастрофу польського війська, переполошилися, „... ужасеся самъ Гетманъ Потоцкій и Полній Калиновскій, такожде и всѣ полководци и все лядское воинство и не оста въ нихъ силы, яко трава или цвѣтъ отъ мразу, егда по нощи зимной солнце возсіяетъ. Не вѣдуще что творити, и, сами тѣхъ же надѣющеся гостей вскорѣ, собрашася вколо вси полководци и совѣтоваху, како би чаемой бѣди изійти; и на томъ совѣтъ свой утвердиша, да идутъ подъ Корсунь ближає къ Полскимъ краємъ, да скорѣе помощь стяжутъ, и яко яшася пути пришедше надъ Рось, сташа отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ. И се во вторникъ приспѣша Татары и Козаки съ поля до Ляховъ въ Гостину, и, крикнувши великимъ воплемъ, битися начаша, а занеже Ляхи стояху въ скопѣ, не можаху Татары и Козаки Ляховъ одолѣти, (понеже не было Козаковъ и Татаръ болше надъ тысячъ пятнадесять, но ставши на горѣ, на самоборство Ляховъ визиваху. Въ то время яша нѣкоего Козака Ляхове и приведоша предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ Татарской и Козацкой, плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ (а подобно яко отъ Хмельницкого наученъ), сказа пятьдесятъ тысячъ Татаръ быти зъ Тугай Беемъ и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а Козаковъ безъ лѣчбы“; что слышавше Ляхове яша вѣру и страхъ паде на нихъ тяжекъ, яко вси унили и руки

имъ ослабѣша и разумъ отступи отъ нихъ, ибо бояшеся не токмо силу Козацкую слишавше, но глада и облоги, и усовѣтовавше, яшася пути на проломъ обозомъ, но и здѣ имѣяху Козака путь имъ показующа; и тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и Капитани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а Гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ ѣзднимъ войскомъ. Но Козаки припавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ многихъ побили и пѣхоту Полскую воспятими крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика, зсѣдше зъ коней пѣхотою зъ Козаками брань творяху, и въ томъ бою егда увойти возмогша полмили, огнемъ зъ Козацкихъ самопаловъ и мечемъ Татарскимъ открыти. На болшую же пагубу Козакъ, водяй имъ дорогу, нарочно наведе Лядскій обозъ на долини и вертепи и блато; zde видѣвше Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша преводити, бысть же яко едини на гору, другіе въ болото начаша входить; Хмелницкій посла напередъ Козаковъ шесть тисящъ, и закопавши Ляхомъ путь, а отъ странъ дровіемъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху, и яко бѣху едини на горѣ, другіе въ болотѣ лядскіе вози остаха; тѣмъ временемъ Татаре зъ Козаками скочивши мужественно на нихъ обозъ розгромиша. Калѣновскій розгнѣвася зѣло, стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ, егда же и тому рани даша, смирился и начать мира и живота просити. Прочіе же наконецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи Козаки и Татаре, понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадуючи головами, сами себе хочачи избавити, на тіе жѣ конѣ повсѣдавши утѣкали, однакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили, такожде и прочіе полководци Полскіе у Козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако Козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскіе брати, Татаромъ же плѣнъ остася . . .“ І далі перечеисляе автор польських гетьманів і полководців, що дісталися в полон . . .

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Лечъ сами въ неволю бѣсурманскую впади.
Поихали бучно до Криму ридвани,
Зъ совѣтниками обои Полскіе Гетмани,
А вози скарбніе Козакомъ остади,
Абы худобу свою полатади.
Хотѣли Ляхи зъ Козаковъ славу мати,
Ажъ Богъ далъ тому, хто ся вмѣетъ смирати;
Той вознесъ нынѣ смиреннихъ Руснаковъ;
А гордыхъ зъ престола низложи Поляковъ,
Богатихъ тѣхъ отпусти до Криму,
Хотѣвшихъ Руси наклонитъ до Риму“ (ст. 47—48).

Отже закінчується цей опис навіть віршем.

Так само докладно й мальовничо описує автор далі Пилявці; особливо докладно перераховує він багатства польського табору, що став здобиччю козацького війська (ст. 55—56).

Про голод в польському таборі під час облоги Збаража автор пише так: „Тѣмъ начаша гладъ великій и начаша ясти конскія мяса, кошечая, песія и миши, и уже ослабѣваху руцѣ и изнемогаху сили и мнози умроша напрасными смертии, живіи же друзи кусали землю спеклую зубами, и бысть обозъ много празденъ . . .“ (ст. 70).

Описавши Зборівську січу і згадавши, що там загинула маса поляків, автор каже спочутливо: „ихъ опровадивши бѣдніе жони, болѣе во вѣки не увидѣли, для чего въ Полщѣ вдовѣ и сиротѣ и пустихъ домовъ безъ числа бысть, понеже трупіемъ на милю поле услася . . .“ (ст. 74).

На закінчення подамо ще дещо з сказанія автора про війну Дрижипільську р. 1654, коли татари у великому числі прийшли на допомогу ляхам

і „повоеваша Україну“. „Имъ же противу послалъ Хечницкій наказнимъ Гетманомъ Томиленка, но сего Татаре и Ляхи побѣдиша. Полковники же Зеленскій Браславскій, Богунъ Вѣннѣцкій, Гоголь Поднѣстрянскій зъ Козаками у Умань увойдоша, идеже ихъ Поляки зъ Татари облогоша крѣпко, а послышавши, яко Хмелницкій зъ Москвою и Козаками иде своимъ во помощь оставише Умань, противу Хмелницкого всѣ силы Полскіе и Татарскіе подвигоша, и между Ставищами и Охматовомъ въ полю осадилша (которое поле послѣ Дрижиполемъ бѣ прозвано), и не даша Хмелницкому совокупитися ни которымъ войскомъ, но зъ малымъ воинствомъ Козацкимъ ненадежно нападоша крѣпко, и въ обозъ Козацкій увалишася, яко и армати Ляхи уже Козацкіе обсѣдоша; но Козаки укрѣплшеся паки Ляховъ и Татаръ, оглобли изъ санокъ повіймавши, тако поразиша, яко побієнными и замерзлыми тѣлеси Лядскими, аки валомъ обозъ свой обложиша. И бысть той день сѣчъ велика дондеже нощъ покри всѣхъ мракомъ, и дасть мало отъ труда почити, и бѣ воинство Козацкое тогда въ тѣснотѣ великой занеже ни воды, ни дровъ, ни конемъ что ясти не имѣху, токмо бѣ всѣмъ презлнй мразъ и снѣгъ свободнй; но и сей со кровію смѣшанъ бѣше, ибо въ той потребѣ болше пятнадесять тысячъ людей въ одномъ дню смертію пало.

Во утріе же, дню убѣлившуся свѣтомъ, яшася Ляхи и Татаре зъ Козацкимъ воинствомъ до брани, и увесь день той бысть сѣчъ велика, и падаху аки стебліе отъ меча и огня воинство зъ обою страну безчисленніе, яко уже изнемогаху обѣ сторонѣ и битися не можаху дондеже паки всѣхъ нощъ заслони темностію. И кто можаше убієніе людей счислити отъ обою страну? И кто не содригнулся, видя въ презлніе мрози текущую кровь потокомъ?...“ і т. д. (ст. 133—134).

В передмові Ів. Самчевського читаємо про Гр. Грабянку таке: „Судя по его сочиненію, и по тѣмъ источникамъ, которыми пользовался авторъ, онъ былъ человекъ ученый, трудолюбивый и хорошо понимавшій свое дѣло“ (ст. VI). Подібне ж знаходимо і в В. Іконнікова, який, навівши біографічні відомості про Г. Грабянку, каже далі: „Судя по его сочиненію онъ былъ человекъ начитанный въ мѣстныхъ лѣтописяхъ и иностранныхъ сочиненіяхъ и способнымъ на подобный трудъ“ (ст. 1575). Такъ само Н. Петров називає гадяцького полковника Гр. Грабянку людиною вченою й книжною, близько знайомою з малоросійським і польським літописанням.³⁷⁾ Але на чому основуються такі твердження, не знати; скорше всього — це здогад на основі самого літопису. Щоб прикласти таку характеристику до гадяцького полковника Григорія Грабянки, треба мати певність що саме він був автором „Дѣйствій презлной брани...“ А такої певності — як мені здається — досьогочасні дослідники не дають.

Ще в р. 1855. М. Максимович зауважив, що на численних рукописах „Дѣйствій о презлной... брани...“ не має вказівок на авторство Григорія Грабянки.³⁸⁾ Не зазначив імені Грабянки й Туманський при виданні цього твору в Російському Магазині 1793 р. Самий літопис після цього видання був відомий під назвою „Літописця виданого Туманським“. Без імені Грабянки запозичали й публікували дещо з цього твору й пізніші автори, як Рігельман і Срезневський.

³⁷⁾ В статті „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей“ Кіевская Старина, 1882 р., т. I, ст. 319.

³⁸⁾ М. О. Максимович — „Извѣстіе о лѣтописи Григорія Грабянки...“ Москвитининъ, 1855, т. V. Передрук. в Собр. Соч., т. I.

Перша друкована звістка про авторство Гр. Грабянки зустрічається в одному з листів П. Куліша до О. Бодянського. 26. VI. 1846 р. Куліш у листі до Бодянського з Петербургу, м. инш., писав: „посилаю еще лѣтопись какъ думаю, священника Максима Плиски, а, можетъ быть, она только повторена Плискою... Лѣтопись Грабянки (которой начало также посылаю) уже по ней написана. Эту послѣднюю Маркевичъ называетъ Писаревскою, по имени того, кто ему сообщилъ, но это не годится, когда извѣстно имя лѣтописца“.³⁹⁾ П. Куліш твердить тут, що авторство Грабянки „извѣстно“, але з чого воно йому „извѣстно“ — не подає.

В своїх дальших листах до Бодянського з 1846 р. Куліш знову торкається того ж питання. В листі з 21. серпня він знову пише, що Маркевич не знав, хто написав цей літопис („Дѣйствія...“) і називав його Писаревським. В Р. С. до листа з 22. жовтня Куліш пише: „Подъ именемъ „Исторія о презѣльной брани“ Костомаровъ разумѣетъ лѣтопись Грабянки, которой авторъ ему былъ неизвѣстенъ. Я ему сообщилъ его имя“.⁴⁰⁾ Отже, з цих листів виходить, що Куліш повідомляв і Бодянського, і Костомарова про авторство Грабянки, — що ни той, ни другий, як і Маркевич, про це не знали.

Через кілька літ після листів П. Куліша появилось київське видання „Дѣйствій презѣльной... брани...“ В заголовкові цього видання зазначено, що літопис складена „трудомъ Григорія Грабянки“. В передмові до видання Київської Комісії його редактор І. Самчевський описує списки літопису, що були в розпорядженні видавців; з них основний список належав Гр. Андр. Полетиці, від спадкоємців якого його придбав М. Судієнко. Пізніше спадкоємці Судієнка передали придбані ним у В. Полетики рукописи Київському Університетові.⁴¹⁾

Ол. Лазаревський спеціально цікавився цим матеріалом; але він не знайшов того списку, що, як основний, був описаний в передмові Самчевського. Зате він знайшов там інший список того ж твору з таким самим заголовком, як і у виданні Київської Комісії 1854 р.; при чому цей заголовок написаний власноручно Г. А. Полетикою, почерк якого — пише Ол. Лазаревський — „намъ хорошо извѣстенъ“. Отже авторство Гр. Грабянки на цьому спискові проставлене і не самим автором, і не переписувачем — а Гр. Андр. Полетикою (тим самим Полетикою, ім'я якого, на основі не знати ким написаної передмови до Історії Русов, заплутане і в питання про авторство цього знаменитого пам'ятника). Ол. Лазаревський після цього ставить питання, чи не був і на основному спискові Комісії написаний заголовок також тим самим Полетикою. Лазаревський припускав, що й Куліш про авторство Грабянки міг твердити, керуючись тим самим списком цього літопису з бібліотеки М. О. Судієнка, „которая повидимому была ему доступна“. Врешті всього Ол. Лазаревський ставить питання, „не явилось ли авторство Грабянки плодом одной только догадки Полетики или преданія, имъ слышанного“.⁴²⁾

Через три роки після цього в Київській Старині появилася коротка замітка тожж Ол. Лазаревського,⁴³⁾ в якій він ніби відкликає той свій сумнів щодо авторства Грабянки. Робить це він на основі списку літопису „Дѣйствія презѣльной брани...“ 1756 р. Список цей поступив з книгами покійного М. В. Юзефовича до Київської Публічної Бібліотеки. Опис подій

³⁹⁾ Киевская Старина, 1897, т. 58, ст. 401.

⁴⁰⁾ Киевская Старина, 1897, т. 59, ст. 33.

⁴¹⁾ Киевская Старина, 1891, ч. 4, ст. 107 і 112, прим. 1.

⁴²⁾ Киевская Старина, 1894, т. 47, ч. 11, ст. 299—300.

⁴³⁾ „Къ вопросу о Грабянкиной лѣтописи“, Киевская Старина, 1897, т. 56, отд. II, ст. 41—42.

в ньому доведений лише до 1696 року. Повний заголовок його такий: *„Дѣйствія презѣльной отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава потомъ и Казимира въ року 1648 отпра- воватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неокончен- ной; з розныхъ лѣтописцовъ и изъ діароуша на той войнѣ писанного со- бранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельствъ утвержденная, року 1710, въ Градѣ Гадячу, трудолюбіемъ Григорія Грабянки.*

Списана сѣя исторія в градѣ Сорочинцяхъ, року отъ Рождества Хри- стова 1756“.

Ол. Лазаревський уважав це за вказівку на авторство Гр. Грабянки. Він пише, що сорочинський список явився через якихось 20 літ після смерті Грабянки, поки пам'ять про автора була ще свіжа. „А если предположить — пише Лазаревський, — что Сорочинскій список былъ написанъ для то- гдашняго Сорочинского державцы и Лубенского полковника Петра Дани- ловича Апостола, челоуѣка извѣстнаго своею образованностью, то явится еще большая вѣроятность, что авторство Грабянки было несомнѣннымъ фактомъ для его современника и товарища по рангу...“

Як бачимо з цього, Лазаревський не висловив тут певности в автор- стві Грабянки, а говорить лише про „вѣроятность“ цього авторства. Піз- ніші дослідники питання про авторство літопису зовсім не підіймали й ним не займалися; дехто з них (як В. Іконніков або Дм. Багалій) лише згаду- ють про сумнів Ол. Лазаревського, але самі вже ніби не сумніваються. „Дѣйствія презѣльной... брани...“ в новішій історіографії міцно зв'язані з іменем гадяцького полковника Гр. Грабянки й відомі звичайно під назвою „Літопису Григорія Грабянки“ — назвою, що її дістали при виданні Київ- ської Комісії 1854 р. Не висловлюючись тут проти самої можливості ав- торства Гр. Грабянки, мушу всеж висловити деякі сумніви щодо розрішення цього питання. Воно фактично не досліджене та при відомих нам сьогодні матеріалах, мабуть, і не може бути вирішене з повною певністю.

1. Про самого Григорія Грабянку ми маємо дуже скупі джерела. Го- ловне ж, ми нічого не знаємо ні про його освіту, ні про його суспільно- політичні погляди, ні про літературні заняття чи нахили. Ніяких і наймен- ших вказівок про його „трудолюбіє“ для літописних занять відомі нам біографічні матеріали не містять. Твердження дослідників про вченість і книж- ність Гр. Грабянки основані, як здається, на змісті самого літопису і в пов- ній мірі стосуються автора цього твору; щоб прикласти їх до Грабянки, треба раніше довести його авторство.

Не маємо відомостей також і про походження Грабянки. М. Максимович твердить, що Гр. Грабянка називався спочатку Гребінкою і тільки за свого полковництва у Гадячі став називатися Грабянкою (так само ніби як у XVIII в. Захаревські стали називатися Захаржевськими, Василевичі — Базилевичами, Джеджелії — Жежеліовськими і т. д.).⁴⁴⁾

Біографічні відомості про Григорія Івановича Грабянку найповніше опублікував Вад. Модзалевський.⁴⁵⁾ Дещо призбирано також у інших ав- торів, як наприклад, у Самчевського, що використав для біографії Гр. Гра- бянки Самовидця, Рігельмана, Історію Русов і Історію Маркевича; у Ба- галія, який посилається ще на „Краткое опис. Малорос.“, у В. Іконнікова й инш.

За всіма цими відомостями життя Гр. Грабянки значиться такими да- тами: на службі він з 1686 р., брав участь у всіх походах кінця XVII ст.

⁴⁴⁾ М. Максимович, Собр. Сочиненій, I, ст. 217.

⁴⁵⁾ Малорос. Родословникъ, т. I. Київ 1908 р., ст. 328—329.

(кримських, кизикерменських, озівському, таванських, шведських і польських); в 1710 році Грабянка був гадяцьким полковим прапорщиком, потім сотником, а роках 1713—1717 гадяцьким полковим осаулом, з 1717 р. по 1728 р. був суддею. Як гадяцький полковий суддя Гр. Грабянка підписав коломацькі чолобитні — в реєстрі підписів гадяцького полку його підпис стоїть на першому місці.⁴⁶⁾ Від 1728 р. до 1730 р. Грабянка був полковим обозним, а з 30 травня 1730 року до кінця життя гадяцьким полковником. На полковництво Грабянка був призначений за Петра II на прохання гетьмана Д. Апостола; полковничу посаду він обняв після серба Гаврила Милорадовича.

В грудні 1720 р. — отже, коли він був суддею — його разом з генеральним осаулом Вас. Жураховським та прилуцьким полковим обозним Мих. Огроновичем посилав гетьман Ів. Скоропадський до Петербургу з проханням про „Нужди малоросійські“. В 1723 р. Гр. Грабянка разом з полковником стародубським Корецьким та переяславським Даниловичем їздив уже від П. Полуботка до Петербургу з проханням про вибір нового гетьмана й про інші справи. 10 листопаду 1723 р. він був ув'язнений в Петропавловській кріпості.⁴⁷⁾ Повернувся на Україну аж по смерті Петра I. З приводу цього ув'язнення Грабянки акад. Багалій заключає, що — „з цього видно, що з нього теж був неабиякий автономіст типу полуботківського“. ⁴⁸⁾ В останніх роках свого життя (від р. 1735) Грабянка брав участь у кримському поході Мініха проти татар. Про кінець його життя традиція не устійнена. По одній версії смерть його датується 1738 р., по другим відомостям він був узятий у неволю в Криму 12 липня 1737 р., ще по інших звістках ніби „безвѣстно задѣлся“ в битві на Гайман-Долині в Криму р. 1737. Яків Маркович в своєму деннику записує 18 вересня 1738 р., що „В походѣ Кримском, сего лѣта бившомъ, под командою генерала фелтмаршала фон Лесия, убито з Малороссиянъ, а именно: бунчужного енералного Семена Галецкого, полковника Гадяцкого Грабянку...“ ⁴⁹⁾

Гр. Грабянка був бездітний, хоч і був одружений. Про його жінку Євдокію, дочку значного військового товариша Івана Забіли і внучку генерального обозного Петра Забіли, відомо, що вона померла р. 1735.⁵⁰⁾

З інших відомостей про Грабянку у Модзалевського знаходимо ще дещо про його маєткові справи, вірніше про різні надані йому пожалування. Ніяких інших відомостей, крім цих службових та маєткових, Модзалевський не наводить і ніде в інших публікаціях нічого не зустрічаємо. Отже, не знаємо нічого певного ні про освіту Гр. Грабянки, ні про його суспільно-політичні погляди, ні про його літературні заняття чи нахили... З цього боку авторство Гр. Грабянки лишається цілком неуарґументованим.

2. Оригінала літопису не маємо. Не маємо й ні одного рукопису з підписом Гр. Грабянки. Заголовки на двох списках із згадкою імени Грабянки для потвердження його авторства не є вистарчальними. З цих заголовків один писаний рукою Гр. Андр. Полетики, а другий — не знати ким (мають якимсь переписувачем). На інших списках — а збереглося їх до 20-ти — імени Грабянки не згадано.

Чому? І чому воно згадується на тих двох? Дуже правдоподібно, що ці списки лише генетично зв'язані з списком (не з твором, а з списком!),

⁴⁶⁾ Київская Старина, 1890, ч. 6, прилож. ст. 106.

⁴⁷⁾ Київская Старина, 1890, ч. 6, ст. 101—103.

⁴⁸⁾ Акад. Д. Багалій. Джерелознавство, ст. 33.

⁴⁹⁾ Дневник Якова Марковича, р.р. 1735—1740. Жерела до історії України-Руси. Видання Археографічної Комісії НТШ, т. XXII.

⁵⁰⁾ Лист жінки Гр. Грабянки до Івана Забіли, опублікований в Київск. Старині, 1894, ч. 4, ст. 158—159.

що належав гадяцькому полковникові Гр. Грабянці (був ним переписаний, може зраджований і доповнений?). Коли ми порівняємо заголовки т. зв. Сорочинського списку 1756 р. з текстом титульного листу видання 1854 р., то констатуємо, помимо дрібніших різниць, одну досить важну, саме щодо авторства. В тексті заголовку видання Київської Комісії, не знати врешті звідки взятого,⁵¹⁾ авторство проступає досить певно: „... зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитныхъ старожилъ свидѣльстви утвержденная року 1710“. А в Сорочинському списку (рукописові!) це ж саме в такому порядку стоїть: „... зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного собранная и самобитныхъ старожилъ свидѣльстви утвержденная, року 1710, въ градѣ Гадячу, трудолюбіемъ Григорія Грабянки“. Тут уже наслідки трудолюбія можна обмежувати й до звичайного переписування, може з деякими змінами, доповненнями й т. п. редакторством. Це тим паче, що списків цього твору маємо так багато й вони такі різні; а цю різницю між ними треба пояснювати мабуть не інакше, як наслідком „трудолюбія“ зацікавлених в цьому творі осіб.

3. При таких даних цього питання велике значіння мали б вказівки на авторство в самому творі, наприклад, його свідчення про події, що в них особисто він брав участь й т. п. Але, на жаль, такого матеріалу в „Дѣйствіях...“ ми зовсім не знаходимо. В змісті праці проступають деякі станові, релігійні й національні симпатії автора, але всі вони дуже загальні, — можуть характеризувати національну, станову чи церковну приналежність автора, але не маємо нічого, що помагало б установити його особу.

4. Так само ніде, ні в якому іншому джерелі ми не маємо безпосередніх вказівок про авторство Грабянки. Це тим дивніше, що цей твір, як твердить М. Грушевський, протягом цілого століття домінував в українській історичній літературі — його переробляли, доповнювали, на основі його копіїлювали інші твори й т. п. А між тим про самого автора цього популярного твору ніхто, ніде й нічого не говорить.

5. Певности в авторстві Грабянки не збільшує й датування літопису 1710 роком. Акад. М. Грушевський цілком слушно зауважив, що це дата досить умовна — не знати, чи вона значить рік початку праці, чи її закінчення, чи викінчення якоїсь частини⁵²⁾. Отже, лишається неясним, коли цей твір міг повстати. Якщо його окремі списки датовані 1710 р., то чому тоді сорочинський список в опису подій доведений лише до 1696 р.? Лишається неясним, чому його не доведено до 1709 р., як інші. Зовсім невиясненим лишається також і те, чому Григорій Грабянка — якщо це він був автором „Дѣйствій...“ довів свій літопис лише до 1709 р., хоч сам ще жив і активно працював біля трьох десятків літ.

Все це, разом взяте, свідчить — що найменше — про недоведеність авторства Гр. Грабянки й одвертість питання про автора „Дѣйствій преезъльной брани“.

⁵¹⁾ Може й зкомбінованого з кількох заголовків. В. Іконніков припускає, що таке заглавіє „повідомому имѣвшемуся на томъ спискѣ, который служилъ основнымъ для изданія“, але в передмові Самчевського не знаходимо про це ніякого пояснення.

⁵²⁾ Об украинской историографии XVIII в. Изв. Акад. Наук СССР, 1934, ч. 3, ст. 219.

V P

